

θάνατον μετενσαρκώσεις, διότι ταυτίζεται τῷ θεῷ¹. Ἡ ἀπαλλαγὴ λοιπὸν ἀπὸ τῶν ἐνδειῶν καὶ τῆς ἐνεργείας τῆς ζωῆς, ἡ ἐπιστροφή εἰς τὸ ἤρεμον ἐσωτερικὸν καὶ ἡ ἔνωσις μετὰ τῆς θεωρητικῆς οὐσίας εἶναι ἡ ὑπερτάτη τελειότης². Ὄταν ὁ ἄνθρωπος προκόπη τρεπόμενος οὐχὶ πρὸς τὰ ἔξω ἀλλὰ πρὸς ἑαυτὸν καὶ ἐνώται μετὰ τοῦ μηδενὸς, ὅταν ἀπαλλάττηται πάσης συνειδήσεως καὶ παντὸς πάθους, τότε ἀνυψοῦται εἰς τὴν κατάστασιν τὴν ὑπὸ τῶν βουδδιστῶν λεγομένην «*νιρβάνα*». Τότε ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι πλέον βαρὺς, δὲν ὑπόκειται εἰς τὴν ἀσθενειαν, τὸ γῆρας, τὸν θάνατον· πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς αὐτὸς ὁ θεός, ἐγένετο ἤδη Βουδδας³. Ἐὰν ὅμως μὴ ἀνυψωθῆ, ἐὰν μὴ φθάσῃ εἰς τὴν ἀγιότητα καὶ τὴν μετὰ τοῦ θεοῦ ἔνωσιν, στερεῖται τῆς μακαριότητος καὶ ἔχει χρεῖαν περαιτέρας ὑπάρξεως τελουμένης διὰ τῆς μετεμψυχώσεως⁴.

γ) Μετάβασις εἰς τὴν θρησκείαν τῆς ἐλευθερίας

1. Ἐνῶ ὁ βραχμανισμὸς καὶ ὁ βουδδισμὸς ἐκλαμβάνουσι τὴν θεότητα ὡς φυσικὴν καὶ κοσμικὴν δύναμιν, ἄλλαι θρησκείαι περαιτέρω χωροῦσαι νοοῦσι τὸν θεὸν ὡς οὐσίαν ἅμα καὶ ὑποκείμενον, ὡς δύναμιν τοῦ κόσμου καὶ συγχρόνως ὡς σκοπὸν αὐτοῦ, ὡς τι δρῶν καὶ βουλόμενον. Ἦδη τὸ ἀφηρημένον πλῆθος τῶν ὤμων καὶ ἀχαλινώτων δυνάμεων συγκεφαλαιοῦται εἰς συγκεκριμένην ἐνότητα. Λήγει νῦν ἡ μέθη, μεθ' ἧς οἱ διορισμοὶ τῆς ἐνότητος ῥίπτονται εἰς τὸν ἔξω κόσμον καὶ τὴν τύχην· λείπει ἡ παραφορά, μεθ' ἧς ἐκ τοῦ θείου ἐνός, ὅπως ἐκ τοῦ Βράχμα, προέρχεται ὁ ἄγριος καὶ ἄλογος κόσμος τῶν θεῶν. Ἡ περίληψις αὕτη εἰς τὴν οὐσιώδη ἐνότητα ἔχει δύο μορφάς· ἡ μὲν πρώτη περίληψις τελεῖται ἐν τῷ παρσισμῷ κατὰ τρόπον καθαρὸν καὶ ἀπλοῦν, ἡ δὲ δευτέρα ἐν τῇ συριακῇ καὶ τῇ αἰγυπτιακῇ θρησκείᾳ δι' ἀγῶνος τῶν στοιχείων τῆς ἐνότητος⁵.

2. Ὁ θεὸς λαμβάνεται ὡς τὸ καθ' ἑαυτὸ διορισμένον ὄν· ὁ

¹ Αὐτ. 412.

² Εὐνόητος εἶναι ἡ ἴδρυσις θρησκευτικῶν ἐταιρειῶν, ὧν σκοπὸς εἶναι τὸ ἀπὸ κοινοῦ ζῆν ἐν ἡρεμίᾳ τοῦ πνεύματος καὶ ἐν ἐποπτείᾳ τοῦ αἰδίου, μακρὰν τῶν ἔργων καὶ φροντίδων τοῦ κόσμου. (Αὐτ. 413).

³ Αὐτ. 412 ἐξ. 414.

⁴ Πρὸς τὴν περὶ μετεμψυχώσεως δοξασίαν συνάπτεται ὁμοιότης δεισιδαιμονία καὶ ποικίλη εἰδωλολατρεία· οἱ ἄνθρωποι καταφεύγουσιν εἰς τοὺς ἱερεῖς κυρίους τῆς μορφῆς, ἢν ἡ ψυχὴ μετὰ θάνατον θὰ προσλάβῃ, καὶ ἀνεγείρουσιν ναοὺς εἰς ἔρπετὰ καὶ ζῶα καὶ πτηνά, διότι ἐν τοῖς σώμασιν αὐτῶν ἐνοικοῦσιν ἀνθρώπων ψυχαί. (Αὐτ. 416 ἐξ.).

⁵ Αὐτ. 417 ἐξ.

ἄρισμένος χαρακτήρ αὐτοῦ εἶναι οὐχὶ τὸ ἐμπειρικὸν καὶ ποικίλον ἀλλὰ τὸ καθαρὸν καὶ καθολικὸν καὶ ἑαυτῷ ὅμοιον, δι' οὗ γνωρίσματος ἢ οὐσία μεταβαίνει εἰς τὴν ὑποκειμενικότητα. Τὸ ἐν ἐκεῖνο, ἢ ἀπόλυτος οὐσία, ὡς προσδιορίζον ἑαυτὸ ἔχει γενικὸν περιεχόμενον, ὅπερ εἶναι τὸ ἀγαθὸν καὶ ἀληθὲς καὶ ἢ ἀπόλυτος δύναμις. Τὸ δὲ ἀγαθὸν ὡς εἰσέτι ἀφηρημένον καὶ μονομερὲς εὐρίσκεται ἐν ἀπολύτῳ ἀντιθέσει πρὸς τι ἕτερον, ὅπερ εἶναι τὸ κακόν¹. Οὕτω τίθεται δυϊσμός, δύο ἀρχαί, ἐνθεν μὲν τὸ κράτος τοῦ ἀγαθοῦ, ἐνθεν δὲ τὸ κράτος τοῦ κακοῦ. Βεβαίως τὸ ἀγαθὸν εἶναι τὸ ἀληθινὸν καὶ τὸ ἰσχυρὸν ἀλλὰ διατελεῖ ἐν ἀγῶνι πρὸς τὸ κακόν, ὅπερ ὡς ἀπόλυτος ἀρχὴ ἀντίκειται πρὸς ἐκεῖνο. Καὶ θὰ ὑπερ-νικηθῆ μὲν τὸ κακόν καὶ θὰ διαλλαγῆ ἀλλ' ἢ νίκη τοῦ ἀγαθοῦ δὲν ὑπάρχει ἤδη, πρέπει ὅμως νὰ ὑπάρχη² τὸ δὲ πρέπον εἶναι δύναμις, ἣτις ἐνδέχεται νὰ μὴ ἐπιτελεσθῆ, κατ' ἀκολουθίαν εἶναι ἀσθένεια καὶ ἀδυναμία. Τὸ ἀγαθὸν ἔχει φυσικὸν τρόπον ὑπάρξεως, τὸ φῶς, τὴν καθαρὰν φανέρωσιν. Ὅταν τὸ καθ' αὐτὸ ἀγαθὸν ἔχη τὴν μορφήν τῆς ἀμεσότητος καὶ ἐπομένως τῆς φυσικότητος, εἶναι ἀγαθὸν οὕτω κεκα-θαρμένον καὶ οὕτω εἰς τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα ἀνυψωμένον, εἶναι τὸ φῶς³. Τὸ φῶς ταυτιζόμενον πρὸς τὸ ἀγαθόν, μὴ χωριζόμενον ἀπ' αὐτοῦ ἔχει ἄρνησιν καὶ ἀντίθεσιν τὸ σκότος· ἀγωνίζεται πρὸς τὸ σκότος, τὸ κακόν, οὗ τινος πρέπει νὰ ἐπικρατήσῃ. Τοιουτοτρόπως τὸ ἀγαθὸν ἐν τῇ καθολικότητι αὐτοῦ προσλαμβάνει φυσικὴν μορφήν, τὴν καθαρὰν ἐκδή-λωσιν τῆς φύσεως, τὸ φῶς. Τὸ φῶς δὲ ἢ τὸ ἀγαθὸν ἐμπεριέχει τὴν ῥίζαν τῆς ὑποκειμενικότητος, εἶναι ψυχὴ τῶν ὄντων⁴.

Ἡ θρησκεία αὕτη τοῦ φωτός ἢ τοῦ ἀμέσου ἀγαθοῦ εἶναι ἢ ὑπὸ τοῦ Ζωροάστρου ἰδρυθεῖσα θρησκεία τῶν ἀρχαίων Πάρσων, περὶ ἧς διδάσκουσι μὲν τινα ὁ Ἡρόδοτος καὶ ἄλλοι Ἕλληνες συγγρα-φεῖς παρέχουσι δὲ ἀκριβεστέραν γνῶσιν τὰ ἐν νεωτέροις χρόνοις ἀνα-καλυφθέντα κύρια βιβλία τοῦ λαοῦ ἐκείνου, τὰ λεγόμενα Ζενδαβέστα. Ὑπὸ ταύτης λοιπὸν ὑπέριστα τίθεται τὸ ἀγαθόν, ὅπερ ὡς ἀντικείμε-νον, ὡς αἰσθητὴ μορφή ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὸ ἀφηρημένον περιεχό-μενον, εἶναι τὸ φῶς⁴. Τὸ φῶς ἔχει τὴν ἐννοιαν τοῦ ἀγαθοῦ⁵ καὶ ἐν

¹ Ὁ θεὸς εἶναι μόνον μία ἀρχή, μία δύναμις, τὸ δὲ πεπερασμένον καὶ κακόν δὲν ἔχει ἀληθῆ αὐτοτέλειαν. (Αὐτ. 426).

² Τὸ φῶς εἶναι ἐν τῷ φυσικῷ κόσμῳ ἢ καθαρὰ φανέρωσις τοῦ ἀγαθοῦ, ὁ αὐτοδιορισμὸς κατὰ καθολικὸν τρόπον γινόμενος. (Αὐτ. 426).

³ Αὐτ. 427 ἐξ.

⁴ Οὕτε τὸ φῶς εἶναι σύμβολον τοῦ ἀγαθοῦ οὕτε τὸ ἀγαθὸν εἶκὼν τοῦ φωτός ἀλλ' ἀμφοτέρω ὑπάρχουσι τὸ αὐτό. (Αὐτ. 429).

⁵ Ῥητέον ἐνταῦθα ὅτι οἱ Πάρσοι ὠνομάσθησαν πυρολάτραι, ἀπό τῆς

ἀνθρωπίνη μορφῇ λέγεται Ὁρομάσδης, ἡ καθολικὴ δηλονότι οὐσία λαμβάνουσα διὰ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς ὑποκειμενικότητα. Ὁ Ὁρομάσδης εἶναι τὸ φῶς καὶ κράτος αὐτοῦ τὸ κράτος τοῦ φωτός. Εἰς τὸ κράτος τοῦ φωτός, ἦτοι εἰς τὸ ἀγαθόν, ἀνήκει πᾶν τὸ ἔχον ζωὴν ὅτι ὑπάρχει ἐν πᾶσιν ἀγαθὸν εἶναι ὁ Ὁρομάσδης¹. Οὗτος εἶναι τὸ ζωοποιοῦν διὰ νοήσεως, λόγου καὶ πράξεως², εἶναι ἡ πηγὴ πάσης εὐτυχίας καὶ μακαριότητος. Πᾶν ζῶν, πᾶν ὄν, πᾶσα πνευματικότης, ἡ ἐνέργεια, ἡ αὔξησις τῶν πεπερασμένων, πάντα εἶναι φῶς, εἶναι Ὁρομάσδης· δὲν εἶναι μόνον τὸ αἰσθητὸν καὶ τὸ ζῶν ἀλλ' εἶναι καθόλου δύναμις, πνεῦμα, ψυχὴ, μακαριότης³.

3. Ὅπως τὸ καθόλου φῶς προσωποποιεῖται καὶ παρίσταται ὡς δαίμων, οὕτω καὶ τὰ ἐπὶ μέρος φῶτα προσωποποιοῦνται ὡς δαίμονες καὶ ὑπολαμβάνονται ὡς πνεύματα τοῦ Ὁρομάσδου, τοῦ καθολικοῦ φωτός καὶ τοῦ καθ' αὐτὸ ἀγαθοῦ⁴· εἶναι παραστάται καὶ βοηθοὶ αὐτοῦ καὶ ὀνομάζονται Ἀμεσά-σπέντα⁵. Εἰς τῶν βοηθῶν ἐκείνων εἶναι ὁ Μίθρας (μεσίτης), ὃν ἐξαίρει μὲν ἤδη ὁ Ἡρόδοτος ἀλλ' οὐ τὸ γνῶρισμα τῆς συνδιαλλαγῆς ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν Πάρσων δὲν ἦτο τότε σπουδαῖον⁶. Ἐκφανσις τοῦ φωτεινοῦ ἐκείνου κόσμου εἶναι ἡ περσικὴ

διότι οὗτοι τιμῶσι τὸ πῦρ οὐχὶ ὡς ἔνυλον καὶ φθαρτικὸν ἀλλὰ μόνον ὡς τὸ φῶς, ὅπερ ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἀληθὴς οὐσία τῶν ἐνύλων. (Αὐτ. 430).

¹ Πᾶν ἀγαθὸν ἐν τῷ κόσμῳ θεωρεῖται ὡς γέννημα τοῦ Ὁρομάσδου, διὸ καὶ ἀγαπᾶται, τιμᾶται καὶ λατρεύεται. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν Πάρσων ὁ κόσμος τοῦ ἀγαθοῦ δὲν εἶναι ἰδεατὸς ἀλλὰ πραγματικός. (Αὐτ. 432).

² Καὶ ἐνταῦθα πρόκειται εἰσέτι πανθεΐα, διότι τὸ ἀγαθόν, τὸ φῶς, εἶναι ἡ οὐσία πάντων. (Αὐτ. 431).

³ Ἡ ἐν τοῖς δένδροις καὶ τοῖς ζῴοις καὶ τοῖς ἀνθρώποις ἐνυπάρχουσα θετικὴ φύσις, τὸ ἐν αὐτοῖς εὐγενές, εἶναι ἡ λάμψις, τὸ φῶς. Ἐν πᾶσι τιμᾶται τὸ ἀγαθόν, τὸ φῶς, οὐχὶ δὲ ἡ μερικὴ μορφὴ, ἡ πεπερασμένη καὶ παροδικὴ φύσις. (Αὐτ. 431 ἐξ.).

⁴ Ὁ Ὁρομάσδης περιστοιχιζόμενος ὑπὸ τῶν πνευμάτων τοῦ ἀγαθοῦ καὶ καλοῦ, τῶν νοερῶν φωτεινῶν οὐσιῶν (Ἄσσουρα) ἀγωνίζεται κατὰ τοῦ Ἀχριμάν ἢ Ἀρειμάνη, Ἀρειμανείου, τοῦ θεοῦ πάσης φθορᾶς καὶ καταστροφῆς, παντός κακοῦ καὶ ἀδίκου. Ὁ ἀγὼν τῶν δύο ἐναντίων θεῶν καὶ τῶν ὑπ' αὐτοὺς στρατιῶν τε λείπει πανταχοῦ τοῦ κόσμου καὶ ἐν παντὶ ἀνθρώπῳ. Ἀνταγωνίζονται ἄρα διηνεκῶς φῶς καὶ σκότος, ζωὴ καὶ θάνατος, ἀγαθὸν καὶ κακόν, δίκαιον καὶ ἄδικον, ἕως οὗ ἐπὶ τέλους ἐπικρατήσῃ καὶ βασιλεύσῃ μόνος ὁ Ὁρομάσδης, τὸ αἰώνιον φῶς, τὸ ἀγαθὸν καὶ καλόν.

⁵ Οἱ Ἀμεσά-σπέντα κυβερνῶσι μετὰ τοῦ Ὁρομάσδου τὸ φωτεινὸν κράτος ἐναλλαττόμενοι καθ' ἑκάστην. (Ἐνθ. ἄνωτ.).

⁶ Ἡ λατρεία τοῦ Μίθρα συνετελέσθη βραδύτερον, καθὰ καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς συνδιαλλαγῆς ἐγένετο ὕστερον συνειδητῇ ἰσχυρῶς καὶ ζωηρῶς καὶ προσέ-

πολιτεία, τὸ κράτος τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Ὁ βασιλεὺς αὐτοῦ εἶναι ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Ὁρομάσδου, οἱ δ' ἑπτὰ ὑπουργοὶ οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Ἀμεσά-σπέντα¹.

Ἡ λατρεία τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος θρησκείας εἶναι ὁμόλογος πρὸς τὴν οὐσίαν αὐτῆς. Σκοπὸν προτίθεται ἵνα τιμήσῃ τὸ ἀγαθόν, δοξάσῃ τὸν Ὁρομάσδην ἐν τῇ δημιουργίᾳ αὐτοῦ. Αἱ δὲ προσευχαὶ εἶναι ἀπλαῖ, ὁμοίομορφοι καὶ ἄμοιροι ἰδιαιτέρων ἀποχρώσεων. Ἡ θεμελιώδης ἀπαίτησις τῆς λατρείας εἶναι ὅπως ὁ ἄνθρωπος φυλάττῃ ἑαυτὸν κατὰ πάντα καθαρὸν, διατηρῇ τὴν καθαρότητα καὶ διαδίδῃ εἰς πάντα. Ὁλη δὲ τῶν Πάρσων ἡ ζωὴ ἦτο ἀφιερωμένη εἰς τὸν θεὸν ἐκεῖνον ἀλλὰ δὲν ἦτο μονήρης ὅπως παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς. Ὁφείλει πανταχοῦ ὁ Πάρσης νὰ προάγῃ τὸν βίον, νὰ ποιῇ αὐτὸν γόνιμον καὶ φαιδρὸν, νὰ ἀσκῇ τὸ ἀγαθὸν ἐν λόγοις καὶ ἔργοις, νὰ ὠφελῇ τοὺς ἀνθρώπους, νὰ ὀρύττῃ ὄχετούς, νὰ φυτεύῃ δένδρα, νὰ φιλοξενῇ ὁδοιπόρους, νὰ καλλιερῇ ἐρήμους, νὰ ψωμίζῃ πεινῶντας, νὰ ἀρδεύῃ τὴν γῆν, ἧτις εἶναι καὶ αὐτὴ ὑποκείμενον καὶ δαίμων².

4. Ὁ ἐν τῇ φυσικῇ θρησκείᾳ δυῖσμός ὑπερνικᾶται διὰ τῆς ἐννοίας ὅτι ἡ θεότης τὴν οἰκείαν ἄρνησιν καὶ ἀντίθεσιν ἔχει οὐχὶ ἐκτὸς ἑαυτῆς, ὡς ὁ Ὁρομάσδης τὸν Ἀρειμάνην, ἀλλ' ἐν ἑαυτῇ· αὐτὸς ὁ θεὸς ὑφίσταται τὸν θάνατον καὶ ἀφανισμόν³, ἀποθνήσκει καὶ ἀνίσταται· ἄλλοτριουῖται ἑαυτοῦ, ὑποκύπτει καὶ πάλιν ἀνεγείρεται. Ὁ φοῖνιξ εἶναι τὸ σύμβολον τῆς θείας πορείας, τὸ σημεῖον τοῦ δρόμου τοῦ πνεύματος, οὗ κλῆρος εἶναι τὸ νὰ ἀπονεκροῖ ἑαυτό, νὰ ποιῇ δηλονότι ἑαυτὸ πεπερασμένον ἐν τῇ μορφῇ τῆς φύσεως, διὰ δὲ τοῦ ἀφανισμοῦ τῆς φυσικότητος αὐτοῦ νὰ ἐπανέρχεται εἰς ἑαυτό. Τὴν θείαν πορείαν συμβολίζει ἀκριβέστερον ὁ Ἀδωνις, οὗ ἡ λατρεία εἰσήχθη καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον

λαβε διορισμὸν ἀκριβέστερον. Ἡ λατρεία δηλαδὴ αὐτοῦ, διεμορφώθη εἰδικώτερον παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους· καὶ ἐν τῷ μέσῳ δ' αἰῶνι ἀπαντᾷ μυστικὴ λατρεία τοῦ Μίθρα, ὅστις εἰκονίζεται ἐμβάλλων ἐγγεῖριδιον εἰς τὸν τράχηλον βοός. (Αὐτ. 433).

¹ Ἐνθ. ἄνωτ.

² Αὐτ. 433 ἐξ.

³ Ἡ ἄρνησις ἐν τῇ μορφῇ τοῦ κακοῦ, τοῦ θανάτου δὲν εἶναι ἐκτὸς τοῦ ὑποκειμένου (ὡς Ἀρειμάνης) ἀλλ' ἀνήκει ἤδη εἰς αὐτὸν τὸν θεόν. (Αὐτ. 449).

⁴ Ὁ ἀγὼν δὲν γίνεται πρὸς ἐξωτερικὴν δύναμιν ἀλλ' εἶναι ἐσωτερικός. Ὁ ἀγὼν δὲ ὡς πόνος εἶναι ἡ πορεία τοῦ πεπερασμένου καὶ ἀπὸ ὑποκειμενικῆς ἀπόψεως ἡ συντριβὴ τῆς καρδίας. Ὁ τοιοῦτος δρόμος τοῦ πόνου, τοῦ ἀγῶνος, τῆς νίκης ἐγκείται ἐν τῇ φύσει τοῦ πνεύματος οὐδὲ δύναται νὰ λείπῃ ἐκεῖ ὅπου ἡ δύναμις τείνη νὰ καταστῇ πνευματικὴ ἐλευθερία. (Αὐτ. 433).

καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα¹. Κατὰ τὸ ἔαρ ἐωρτάζοντο τὰ Ἑδώνεια ἐπὶ δύο ἡμέρας ἐθρηνεῖτο ὁ θάνατος τοῦ θεοῦ κατὰ δὲ τὴν τρίτην ἐτελεῖτο ἐν χαρᾷ ἢ ἀνάστασις αὐτοῦ. Ἡ ὅλη δὲ τελετὴ ἔχει τὸν χαρακτῆρα ἐορτῆς τῆς φύσεως, ἥτις ἐν τῷ χειμῶνι ἀποθνήσκει καὶ ἐν τῷ ἔαρι ἀναστῆ. Διὰ ταύτης ἐνθεν μὲν δηλοῦται ἡ πορεία τῆς φύσεως ἐνθεν δὲ συμβολίζεται ἡ πορεία τοῦ ἀπολύτου².

5. Ἡ μοῖρα τοῦ φοῖνικος καὶ τοῦ Ἑδώνιδος ἐμφαίνει τὴν ἀδιέλπτον ἐναλλαγὴν ζωῆς καὶ θανάτου· ἡ ζωὴ τοῦ θεοῦ ὑποκειμένου ὑπεῖκει εἰς τὸν θάνατον, ὅστις ὑπερνικᾶται ὑπὸ τῆς αὐθις ἐπανερχομένης ζωῆς. Ἀληθῆς ὅμως ζωὴ δὲν εἶναι ἢ πάλιν καὶ πάλιν ἀποθνήσκουσα ἀλλ' ἢ αἰδῖος καὶ ἀθάνατος. Τὴν ἐννοίαν τοιαύτης ζωῆς ἀπαντῶμεν ἤδη παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις. Ὁ θεὸς αὐτῶν Ὁσιρις ἦτο ὁ ἀγαθὸς βασιλεὺς ὁ κατασπαραχθεὶς καὶ κατακερματισθεὶς ἐνεκα τοῦ ἀπαισίου ἀδελφοῦ Τυφῶνος³. Ἄλλ' ἐκεῖνος ἐνίκησε τὸν θάνατον· οὐ μόνον δὲ ἀνεκτήσατο τὴν ζωὴν ἀλλὰ καὶ ἐγένετο δικαστὴς τῶν τεθνεώτων⁴ καὶ ἄρχων τοῦ κράτους τῶν νεκρῶν⁵· ἀνήκει ἤδη οὐχὶ ἀπλῶς εἰς τὸν φυσικὸν ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν πνευματικὸν κόσμον, ὅστις ὑπάρχει ὑπέροτερος τοῦ πεπερασμένου· δὲν ὑπάρχει μόνον ἐν τῷ κόσμῳ τῆς φύσεως ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ τῆς νοήσεως. Ὅπως δεσπόζει κύριος τοῦ κράτους τῶν ζώντων, οὕτως εἶναι καὶ κύριος τῶν ψυχῶν, αἵτινες ἀπεχωρίσθησαν τοῦ σώματος καὶ ἀπηλλάγησαν τοῦ αἰσθητοῦ. Αἱ ψυχαὶ δηλαδὴ ἐπιζῶσιν εἰς τὴν αἰσθητὴν καὶ φυσικὴν ὑπαρξιν, τὸ ὑποκείμενον ἤδη ἔχει ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ ὡς ἀθανάτου, διαφόρου τοῦ αἰσθητοῦ καὶ ξένου τοῦ παροδικοῦ⁶. Εἶναι δὲ σπουδαιοτάτη ἡ εἶδησις τοῦ Ἡροδότου, ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι πρῶτοι εἶπον ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀθάνατος⁷. Ὅπως ἂν ἔχη, ὁ Ὁσιρις εἶναι ὁ ἀγαθὸς καὶ εὐεργετικὸς θεός, ὁ συγκεφα-

¹ Καὶ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ μνημονεύεται ὁ Ἑδωνίς ὀνόματι Θαμμούξ. Ἰεζεκ. 8, 14 «Καὶ ἰδοὺ ἐκεῖ γυναῖκες καθήμεναι θρηνοῦσαι τὸν Θαμμούξ.»

² Αὐτ. 435 ἐξ.

³ Ἰδὲ ἀνωτ. σ. 280 ἐξ.

⁴ Ἐνταῦθα ἀνακύπτει ἡ δικαιοσύνη καὶ ἀρετὴ, ἡ ἀξία καὶ ἀμοιβὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις κρίνεται κατὰ τὴν ἠθικότητα. (Αὐτ. 452—454).

⁵ Τὸ κράτος τῶν νεκρῶν εἶναι ἐκεῖνο, ἐν ᾧ ὑπερνικᾶται ἡ φυσικὴ ὑπαρξις· εἶναι τὸ κράτος τῆς νοήσεως, ἐνθα διαμένει ὅ τι δὲν εἶναι φυσικὸν ὄν. (Αὐτ. 452).

⁶ Αὐτ. 452 ἐξ.

⁷ Παρὰ τε τοῖς Ἰνδοῖς καὶ τοῖς Σίναις ἀπαντᾷ ἡ πίστις εἰς τὴν ἐπιβίωσιν ἀλλ' αὕτη εἶναι ἐπουσιώδης καὶ ἀσήμαντος· διότι νοεῖται οὐχὶ ὡς αὐτοτελῆς καὶ συνειδητὴ ὑπαρξις, διατήρησις τῆς προσωπικότητος, ἀλλ' ὡς ἀφανισμὸς τῆς συνειδήσεως, ἐνωσις καὶ ταυτισμὸς μετὰ τοῦ Βράχμα. (Αὐτ. 453).

λαιῶν τὰς ὠφελίμους δυνάμεις τῆς φύσεως¹· ἐμφαίνει τὸν ἥλιον καὶ τὴν κυκλικὴν αὐτοῦ πορείαν², τὸν ἐνιαυτὸν καὶ τὴν ἐναλλαγὴν τῶν ὥρῶν αὐτοῦ· συμβολίζει τὸν Νεῖλον, ὅστις αὐξάνεται μὲν καὶ γονιμοποιεῖ τὰ πάντα πλημμυρῶν, ἐλαττοῦται δ' ὕστερον ὑπὸ τοῦ καύσωνος καὶ ἀποβαίνει ἀδύνατος καὶ πάλιν κατόπιν ἀναλαμβάνει τὴν ἰσχύν. Δηλοῖ δὲ ὁ Ὁσιρις πλὴν τῆς φυσικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς δυνάμιν· διότι εἶναι νομοθέτης, εἰσήγαγε τὸν γάμον καὶ ἐδίδαξε τὴν γεωργίαν καὶ τὰς τέχνας³. Καὶ ἂν δὲ οὗτος, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου, προσέλαβε μόνις ὕστερον μεγάλην σπουδαιότητα, πάντως κατέστη ἡ κυριωτάτη θεότης τῶν Αἰγυπτίων⁴.

6. Τὰ εἰρημένα μαρτυροῦσι τὴν ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ θρησκείᾳ συντελεσθεῖσαν πρόοδον, διότι ὁ θεὸς εἶναι συγκεκριμένον πρόσωπον διατρέχον τὰ γνωρίσματα τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος· εἶναι ὑποκειμενον ἔχον ἱστορίαν, τὴν ἱστορίαν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πνεύματος⁵· ἀποξενοῦται ἑαυτοῦ, μεταβαίνει εἰς τὴν ἄρνησιν καὶ κρατεῖται ἐν αὐτῇ, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀφίσταται τῆς ἀλλοτριώσεως ταύτης καὶ ἐπανέρχεται εἰς ἑαυτό, τουτέστιν ἀνεγείρεται, ἀποκαθίσταται. Τὸ τέρμα, εἰς ὃ τείνει ἡ θρησκεία αὕτη, εἶναι ἡ παράστασις τοῦ ἐλευθέρου πνεύματος, ἡ δημιουργία αὐτοῦ. Ἡ ὑποκειμενικότης δὲν εἶναι εἰσέτι ἐλευθέρᾳ ἀλλὰ ταλαντεύεται μεταξὺ οὐσίας καὶ ἐλευθέρᾳ ὑποκειμενικότητος⁶. Ὅθεν

¹ Ἐκ τοῦ ἐναντίου ὁ Τυφὼν ἐκπροσωπεῖ τὴν κακὴν ἀρχήν, συμβολίζει τὴν ἄγονον ἐρημίαν, τὸν καυστικὸν ἄνεμον καὶ τὴν ξηρασίαν. Καὶ καταβάλλει μὲν καὶ ἀποκτείνει τὸν Ὁσιριν ἀλλὰ τὰ ὅσα ἐκείνου ἀνευρίσκονται καὶ θάπτονται ὑπὸ τῆς Ἰσιδος, αὐτὸς δὲ καθίσταται κύριος τοῦ κράτους τῶν νεκρῶν.

² Ὁ ἥλιος φθάνει εἰς τὸ μεσουράνημα, εἶτα δὲ καταπίπτει καὶ ἀποβάλλει τὴν δυνάμιν ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀνυψοῦται, οἶονεὶ ἀναγεννᾶται.

³ Αὐτ. 455 ἐξ. 457 ἐξ.

⁴ Ὁ Ὁσιρις ἀπέβη ὑπέρτερος τῶν ἄλλων θεῶν καὶ κατέστη τὸ κέντρον τῆς προσοχῆς τῶν Αἰγυπτίων. Παραπλήσια ἰσχύουσι καὶ περὶ τοῦ Μίθρα ἀναδειχθέντος σπουδαιοτάτου θεοῦ, ὥστε ἡ παρσικὴ θρησκεία νὰ γίνῃ θρησκεία τοῦ Μίθρα. (Πβλ. αὐτ. 454. 456).

⁵ Τὸ ὑποκειμενον ἐνταῦθα παρίσταται κατὰ τρόπον ἀνθρώπινον ἀλλὰ δὲν εἶναι ἄμεσος (αἰσθητὸς) ἄνθρωπος· ἡ ὑπαρξίς αὐτοῦ συλλαμβάνεται οὐχὶ διὰ τῆς νοήσεως ἀλλὰ διὰ τῆς παραστάσεως. (Αὐτ. 456).

⁶ Ἡ ὑποκειμενικότης ὡς τοιαύτη εἶναι ὀλότης καὶ δύναται νὰ ὑπάρχῃ καθ' ἑαυτὴν αὐτοτελής. Αὐτοτελὲς δὲ εἶναι τὸ μὴ ἔχον ἀντιθέσεις ὡς ἀντικείμενον ἀλλ' ὑπερνικῶν αὐτάς, περικλείον ταύτας ἐν ἑαυτῷ. Τὸ γνῶρισμα τῆς ὑποκειμενικότητος ἀνήκει μὲν μάλιστα εἰς τὸν θεὸν ἀνήκει δὲ εἰς τὴν ὑποκειμενικὴν συνείδησιν· αὕτη γινώσκει ἑαυτὴν ὡς ὑποκειμενον, ὡς ὀλότητα, ἀληθῆ αὐτοτέλειαν, ἐπομένως ἀθάνατον. (Αὐτ. 453).

ἡ προκειμένη βαθμὶς τῆς θρησκείας εἶναι πλήρης ἀνακολουθιῶν· καὶ εὐλόγως, διότι τὸ ὑποκείμενον νῦν προβάλλει ἑαυτῷ τὸ πρόβλημα νὰ καθάρῃ ἑαυτό, νὰ λύσῃ αἰνίγματα. Πρόκειται λοιπὸν ἡμῖν ἐνταῦθα ἡ βαθμὶς τοῦ αἰνίγματος¹.

7. Ἡ φύσις τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας, συναναμειγνυούσης τὴν (φυσικὴν) οὐσίαν μετὰ τῆς ὑποκειμενικότητος, τὸ ζῶν μετὰ τῆς ἐννοίας τοῦ θεοῦ, ἤγεν ἀκολουθῶς εἰς παράδοξα, οἷον μάλιστα εἶναι φαινόμενον τῆς λατρείας τῶν ζῴων. Ὅποτε δηλαδὴ ὁ θεὸς θεωρεῖται οὐχὶ ὡς πνεῦμα ἀλλ' ὡς ἀσυνείδητος δύναμις, ἔπεται ὅτι τοιαύτη δύναμις ἐκδηλοῦται διὰ μορφῆς καὶ δὴ μορφῆς ζῴου, ὅπερ εἶναι ὡσαύτως ἀσυνείδητον διάγον βίον ἥσυχον καὶ ἀποτελοῦν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν. Λατρεύονται λοιπὸν τὰ ζῶα ὡς ἐκδηλώσεις τοῦ θεοῦ² καὶ κατ' ἐξοχὴν ὁ βοῦς ἅπας ὡς ἐκπροσωπῶν τὴν ψυχὴν τοῦ Ὁσίριδος. Εἶναι εὐνόητον ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος θρησκεία εἶναι ἀκόμη φυσικὴ, ἡ δὲ προσπάθεια καὶ ὁ ἀγὼν τοῦ πνεύματος ὅπως ἐξέλθῃ ἐκ τῆς φύσεως³ καὶ καταστῆ σαφὲς καὶ συνειδητὸν ἀποτυποῦται ἐν ταῖς μορφαῖς τῆς τέχνης, ἥτις ἔχει πολὺ τὸ συμβολικὸν καὶ αἰνιγματῶδες⁴. Τέλος πρὸς τὴν πίστιν εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς συνάπτεται ἡ τιμὴ τῶν νεκρῶν καὶ ἡ διατήρησις τῶν σωμάτων αὐτῶν⁵, ὁ τρόπος τῆς ταφῆς καὶ ἡ ἀνέγερσις πελωρίων ἔργων, τῶν πυραμίδων, αἵτινες κατεσκευάζοντο οὐχὶ μᾶλλον εἰς ἀνάμνησιν τῶν ἀποθανόντων ἢ εἰς ταφὴν αὐτῶν⁶.

¹ Πβλ. αὐτ. 437 ἐξ. 439. 444. 451.

² Αἱ διάφοροι περιοχαὶ τῆς Αἰγύπτου ἐτίμων ἴδια ζῶα, οἷον γαλαῖς, κύνες, πιθήκους καὶ ἄλλα τοιαῦτα. Παρεσκευάζον οἰκήματα καὶ συνέλεγον τροφὰς χάριν αὐτῶν, προστίμων δ' ἐν περιπτώσει λιμοῦ νὰ ἀφήσωσιν ἀνθρώπους νὰ ἀποθάνωσιν ἢ νὰ θίξωσι τὰς προμηθείας τῶν ζῴων. (Αὐτ. 462 ἐξ.).

³ Ἡ ἐξοδος τοῦ πνεύματος, τῆς ὑποκειμενικότητος, ἐκ τῆς φύσεως φαίνεται ὡς ἀγὼν ἀμφοτέρων· τὸ πνεῦμα καὶ ἡ φύσις ἐν τῷ ἀγῶνι εἶναι συμπλεγμένα πρὸς ἄλληλα. (Αὐτ. 97).

⁴ Τὸ πνεῦμα τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ εἶναι ὅλως αἰνιγματῶδες. Ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς τεχνουργήμασι πάντα εἶναι σαφῆ καὶ ἐκδηλα, τοῦναντίον δ' ἐν τοῖς αἰγυπτιακοῖς κρατεῖ πανταχοῦ τὸ πρόβλημα· πάντα εἶναι ἐξωτερικὰ καὶ ὑπεμφαίνουσι πρᾶγμα τι, ὅπερ εἰσέτι λανθάνει καὶ δὲν ἀπεκαλύφθη. (Αὐτ. 464). Περὶ τῆς συμβολικῆς τέχνης ὑπομιμνήσκομεν τὰ πρόσθεν εἰρημένα. (σελ. 273 ἐξ.).

⁵ Ἡ βία τῆς φυσικῆς δυνάμεως ἢ μὴ θίγουσα τὴν ψυχὴν πρέπει νὰ μὴ φθείρῃ καὶ τὸ ἄλλοτε εὐγενὲς ἐνδιαίτημα αὐτῆς, τὸ σῶμα· διὸ σπουδάζουσιν ὅπως φυλάξωσι τοῦτο ἀπὸ τῆς φυσικῆς ἐπηρεείας.

⁶ Τὰ ἀνάκτορα τῶν βασιλέων καὶ τῶν ἱερέων μετεβλήθησαν εἰς σωρὸν ἐρειπίων ἀλλ' οἱ τάφοι αὐτῶν ἀντέστησαν εἰς τὸν χρόνον. Εὐρίσκονται βαθεῖα

δ) *Θρησκείαι τῆς πνευματικῆς ἀτομικότητος*

1. Ὑπὲρ τὴν φυσικὴν θρησκείαν ἴσταται τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς θρησκείας, καθ' ὃ τὴν ἔννοιαν τοῦ θεοῦ ἀποτελεῖ τὸ πεπερασμένον καὶ περιορισμένον πνεῦμα· διὸ τὴν τοιαύτην θρησκείαν, ἀποτελοῦσαν τὴν ἀκροτάτην βαθμίδα τῶν «πεπερασμένων θρησκειῶν» καλεῖ ὁ Ἐγγελοσ θρησκείαν τῆς πνευματικῆς ἀτομικότητος. Ὑποκείμενον αὐτῆς εἶναι ὁ θεὸς ὡς «ἐλευθέρα ὑποκειμενικότης», ὡς ἔλλογον πνεῦμα σκοπίμως μετ' ἀπεριορίστου δυνάμεως ἐνεργοῦν καὶ τῆς σοφίας τὸ γνῶρισμα ἔχον¹. Ἡ καθ' αὐτὴν ὑπάρχουσα ὑποκειμενικότης ἔχει τὸ γνῶρισμα τῆς ἐνότητος, εἶναι ὁ εἷς, οὐχὶ τὸ ἓν²· ἡ δὲ πορεία τῆς ἐνότητος ὡς κινήσεως ἐν ἑαυτῇ εἶναι ἡ ἀνάγκη καὶ τέλος ἡ πραγμάτωσις τοῦ περιεχομένου ἐν τῇ μορφῇ τοῦ ἀντικειμένου εἶναι ἡ σκοπιμότης³. Αἱ τρεῖς ἄρα κύριαι μεταφυσικαὶ ἔννοιαι αἱ διὰ τῆς θρησκείας τῆς πνευματικῆς ἀτομικότητος διήκουσαι εἶναι ἡ ἐνότης, ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ σκοπιμότης.

Ἡ ὑποκειμενικότης, ἥτις εἶναι καθ' ἑαυτὴν δύναμις, ὑπάρχει ὑπεραισθητή, ἐνῶ τὸ φυσικὸν καὶ ἄμεσον ὑπάρχει μόνον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ πνεῦμα, τὴν ἔννοιαν. Ἡ τοιαύτη δύναμις εἶναι ὁ εἷς, χωριστὸς καὶ αὐτοτελής, μὴ ἔχων παρ' ἑαυτῷ ἄλλο τι αὐτόνομον. Ὁ εἷς εἶναι ἡ σοφία πάντων, ὁ θέτων αὐτὸς πάντα, ἅτινα εἶναι πρὸς ἐκεῖνον μόνον

καὶ εἰς μῆκος ὥρῶν ἐκτεινόμενα σπήλαια, ἅτινα ἐμπεριέχουσι σώματα τεταρτρευμένα (μουμίας) καὶ εἶναι κεκοσμημένα ἐν τοῖς τοίχοις δι' ἱερογλυφικῶν γραμμάτων. (Αὐτ. 460 ἐξ.).

¹ Μέχρι τοῦδε ὁ θεὸς ἦτο οὐσία, φυσικὴ δύναμις, νῦν δὲ καθίσταται ὑποκειμενικότης. Ἡ δύναμις ἐκεῖνη καταπίπτει ἤδη εἰς ἀδυναμίαν, εἰς ὑποτελεῖ δύναμιν ἢ, ἀκριβέστερον εἰπεῖν, εἰς μέσον. Καὶ ἡ σχέσις τῶν φυσικῶν πραγμάτων πρὸς τὸ πρῶτον ὄν μετεβλήθη, διότι πρότερον τὰ πράγματα μετεῖχον ἀμέσως τῆς οὐσίας ἀλλὰ νῦν χωρίζονται ἀπὸ τῆς ὑποκειμενικότητος, διακρίνονται καὶ τίθενται μόνον ὡς ἄρνησις. Ἡ ὑποκειμενικὴ δύναμις εἶναι ἐκτὸς τῶν ὄντων, ἅτινα εἶναι ἀπλῶς μέσα ἢ τρόποι φανερώσεως ἐκείνης. (Τόμ. 16, σ. 8 ἐξ.).

² Ὁ Παρμενίδης ἔλεγεν ὅτι ὑπάρχει μόνον τὸ εἶναι, ἦτοι μόνον τὸ Ἐν. Τοῦτο τὸ Ἐν εἶναι τὸ ἀφρημένον, τὸ μὴ ἐπιστραφέν εἰς ἑαυτὸ ἄπειρον, τὸ ἄμετρον ἄρα καὶ ἀσθενές. Ἐκ τοῦ ἐναντίου ὁ εἷς εἶναι ἡ ἀτομικότης, τὸ εἰς ἑαυτὸ ἐπιστραφέν καθολικόν, τὸ μέτρον καὶ ἡ ἀπόλυτος δύναμις. (16, 14—19).

³ Ἡ ἐσωτερικὴ σκοπιμότης ἔχει τὰ μέσα ἐν ἑαυτῇ, εἶναι ὁ σκοπὸς ἑαυτοῦ, σκοπὸς ἅμα καὶ μέσον. Ἡ δὲ ἀληθὴς οὐσία τῆς σχέσεως σκοποῦ καὶ μέσου εἶναι ἡ καθολικὴ δύναμις, δι' ἧς τὰ μέσα ὑπάρχουσι χάριν τοῦ σκοποῦ. Ἡ ἀνωτάτη καὶ καθ' ἑαυτὴν ὑπάρχουσα δύναμις ἡ κατὰ σκοποὺς δρῶσα εἶναι ἡ οὐσία τοῦ κόσμου, ἡ φανέρωσις ἐκείνης εἶναι ὁ κόσμος. (Διεξοδικὴν ἀνάπτυξιν τούτων ἔπιθι ἐν τόμ. 16, 19 ἐξ.).

ἔξωτερικὰ καὶ συμβεβηκότα. Τοῦτο δὴ εἶναι τὸ ὕψος καὶ ἡ λαμπρότης τοῦ ἐνός, τῆς σοφῆς δυνάμεως. Τὸ πνεῦμα ἀνυψοῦται, αἴρεται ὑπὲρ τὴν φύσιν καὶ τὸ πεπερασμένον· ἡ δὲ ἀνύψωσις τοῦ πνεύματος ὑπὲρ τὰ αἰσθητὰ καὶ ποικίλα εἶναι ἡ θρησκεία τοῦ ὕψους. Ἐξ ἑτέρου τὸ φυσικὸν καὶ πεπερασμένον λαμπρύνεται ἐν τῷ πνεύματι, ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ τοῦ πνεύματος· γίνεται σύμβολον τοῦ πνεύματος, ἴσταται ὡς ἕτερα ὄψις τῆς οὐσίας ἐκείνης, τοῦ θεοῦ. Ὁ θεὸς εἶναι ἐλευθέρως ὑποκειμενικότης, παρ' ἧς τίθεται τὸ πεπερασμένον μόνον ὡς σημεῖον, ὡς ἐμφάνεια, φανέρωσις τοῦ πνεύματος. Ἡ ἐμφάνεια αὕτη εἶναι ἡ παροῦσα ἀτομικότης, τὸ κάλλος καὶ ἡ ὠραιότης τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς. Ἐνταῦθα ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι εἷς ἀλλὰ πολλοὶ μερικοὶ ὑπάρχοντες παρὰ τὰ πολλὰ ὑποκείμενα, ἅτινα πλησίον ἀλλήλων ἰσχύουσιν. Ὑπὲρ τὸ ὠραῖον ὁμῶς καὶ τοὺς μερικοὺς σκοποὺς αἰωρεῖται τὸ καθολικὸν ὡς ἀδιόριστος καὶ τυφλὴ δύναμις, ἣτις εἶναι ἡ ἀδυσώπητος μοῖρα, ἡ ψυχρὰ ἀνάγκη. Τέλος δὲ οἱ μερικοὶ σκοποὶ συγχωνεύονται εἰς ἓνα ἐμπειρικὸν καθολικὸν σκοπὸν, εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ παγκοσμίου κράτους καὶ τῆς κοσμοκρατορίας. Ἐκ τούτου προέρχονται τρεῖς θρησκείαι ὡς τρεῖς βαθμοὶ τῆς θρησκείας τῆς πνευματικῆς ἀτομικότητος, ἡ τοῦ ὕψους, ἡ τοῦ κάλλους καὶ ἡ τῆς σκοπιμότητος θρησκεία. Καὶ θρησκεία μὲν τοῦ ὕψους εἶναι ἡ ἰουδαϊκὴ, θρησκεία δὲ τοῦ κάλλους ἡ ἑλληνικὴ, θρησκεία δὲ τῆς σκοπιμότητος (τῆς κοσμοκρατορίας) ἡ ῥωμαϊκὴ. Αἱ τρεῖς αὗται θρησκείαι εἶναι ἀνάλογοι καὶ παραπλήσιαι πρὸς τὰς πρόσθεν μνημονευθείσας, ἡ μὲν δηλαδὴ ἰουδαϊκὴ πρὸς τὴν περσικὴν, ἡ δὲ ἑλληνικὴ πρὸς τὴν Ἰνδικήν, ἡ δὲ ῥωμαϊκὴ πρὸς τὴν σινικὴν¹.

2. Ἡ θρησκεία τοῦ ὕψους παραδέχεται, ὅπως καὶ ἡ τοῦ κάλλους, τὴν ἰδανικότητα τῆς φύσεως, τουτέστιν ὑποτάττει τὴν φύσιν εἰς τὸ πνεῦμα, καὶ θεωρεῖ τὸν θεὸν ὡς πνεῦμα καθ' ἑαυτό, οὗ γνῶρισμα εἶναι ἡ λογικότης καὶ ἡ ἠθικότης. Ἐνταῦθα αἱ μερικαὶ πνευματικαὶ καὶ ἠθικαὶ δυνάμεις συμπεριλαμβάνονται εἰς μίαν πνευματικὴν ἐνότητα². Ἡ ἀληθὴς δὲ οὐσία τοῦ μερικοῦ καὶ σκοπὸς αὐτοῦ ὑπάρχει ἡ καθολικὴ ἐνότης, ἣτις εἶναι συγκεκριμένη, διότι ἔχει ἐν ἑαυτῇ τὸ μερικόν, ἔχει δ' ἐν ἑαυτῇ τὸ μερικόν οὕτως ὥστε εἶναι ὑποκειμενικότης. Ἡ

¹ Αὐτ. 42—46.

² Ἡ ἐνότης σημαίνει, ὡς εἴρηται, τὸν ἓνα, οὐχὶ τὸ ἐν ὡς ἐν τῇ πανθείᾳ· εἶναι οὐχὶ ἀφηρημένη ἀπειρία ἀλλ' ἀπειρος ὑποκειμενικότης, ὑποκειμενικότης νοοῦσα καὶ ὡς τοιαύτη προσιτὴ μόνον εἰς τὴν νόησιν. Ὁ θεὸς λοιπὸν εἶναι εἷς, ἡ ῥίζα τῆς ὑποκειμενικότητος, τοῦ νοητοῦ κόσμου, ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν ἀλήθειαν. (Αὐτ. 48 ἐξ.).

λογικότης, ἢ καθαρὰ ὑποκειμενικότης εἶναι ἀπηλλαγμένη τῆς φύσεως καὶ τῆς αἰσθήσεως καὶ προσιτὴ μόνον εἰς τὴν καθαρὰν ἔννοιαν ¹· εἶναι πνευματικὴ ὑποκειμενικὴ ἐνότης καὶ ὀνομάζεται θεός. Ἡ ὑποκειμενικὴ αὕτη ἐνότης εἶναι ἀπόλυτος δύναμις ² καὶ σοφία, ἀγαθότης καὶ ἀγιότης. Τὸ θεῖον πνεῦμα διὰ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ καὶ σοφίας παράγει τὸ ἕτερον ἑαυτοῦ, δημιουργεῖ τὸν κόσμον ἐκ τοῦ μηδενός. Ὁ κόσμος εἶναι δημιούργημα τοῦ θεοῦ, οὗ ἔναντι οὐδεμίαν ἔχει αὐτοτέλειαν, οὐδεμίαν δύναμιν καὶ ἀξίαν. Οὕτω πως ἡ ἰουδαϊκὴ θρησκεία εἰσηγεῖται τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου ἐν ἀντιθέσει πρὸς παλαιὰς θεογονίας καὶ συναφεῖς κοσμογονίας, αἵτινες ἐρμηνεύουσι τὸν κόσμον ὡς πρόοδον ἢ ἀπορροὴν ἐκ τοῦ θεοῦ ³.

Αἱ πρὸς τὸν κόσμον σχέσεις τοῦ θεοῦ εἶναι αἱ λεγόμεναι ιδιότητες αὐτοῦ ⁴. Ἡ μὲν ὑπαρξίς καὶ συντήρησις τοῦ κόσμου εἶναι ἡ ἀγαθότης τοῦ θεοῦ, ἡ δὲ ἀποκάλυψις τῆς παροδικότητος καὶ μηδαμινότητος τῶν ὄντων εἶναι ἡ δικαιοσύνη αὐτοῦ, ἡ δ' ἐμφάνεια καὶ φανέρωσις τοῦ θεοῦ ἐν τῷ κόσμῳ εἶναι τὸ ὕψος, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ κυριώτατον ἐκείνου γνώρισμα ⁵. Ἡ φύσις εἶναι δημιούργημα τοῦ θεοῦ καὶ διὰ τῆς σκοπίμου διατάξεως αὐτῆς μαρτυρεῖ τὴν θεῖαν δύναμιν καὶ σοφίαν. Καὶ φαίνεται μὲν ὁ σκοπὸς τοῦ θεοῦ ἐν τῷ κόσμῳ ἀλλὰ μάλιστα καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐκδηλοῦται ἐν τῇ συνειδήσει, τῇ αὐτοσυνειδησίᾳ, ἐν τῷ πεπερασμένῳ πνεύματι, ὑφ' οὗ ἀναγνωρίζεται καὶ τιμᾶ-

¹ Ἡ ὑποκειμενικὴ ἐνότης ὑπάρχει καὶ ἐμφαίνεται οὐχὶ ἐν τῇ φυσικῇ ὕλῃ ἀλλ' ἐν τῇ ἐννοίᾳ. (Αὐτ. 47).

² Ὁ θεὸς εἶναι καθαρὰ δύναμις, πάντα δὲ τὰ μερικὰ τίθενται ὡς ἄρνησις, ἀσύμφωνα πρὸς ἐκεῖνον, ὑποτελῆ καὶ ἀνάξια. (Αὐτ. 48 καὶ 49).

³ Κατὰ μὲν τὴν Ἰνδικὴν καὶ τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν ὁ κόσμος εἶναι τι θεῖον κατὰ δὲ τὴν ἰουδαϊκὴν διάφορον αὐτοῦ. Κατ' ἐκεῖνας πάντα εἶναι ἐμφάνειαι τοῦ θεοῦ καὶ θαύματα, θαύματα οὐχὶ κατὰ τὴν συνήθη ἔννοιαν τῆς ἀποκλίσεως ἀπὸ τῆς τῶν ὄντων πορείας. Τοιαῦτα θαύματα παραδέχονται μόνον οἱ χωρίζοντες τὸν θεὸν ἀπὸ τοῦ κόσμου καὶ πιστεύοντες εἰς τὴν διατεταγμένην τοῦ κόσμου πορείαν, εἰς ἣν ὁ θεὸς ἐνδέχεται νὰ ἐπεμβαίῃ. (Αὐτ. 52. 59 ἐξ.).

⁴ Αὐτ. 54 ἐξ.

⁵ Τὸ ὕψος τοῦ θεοῦ ἀπεικονίζουσι κάλλιστα τὰ βιβλία τῆς Π. Διαθήκης καὶ δὴ οἱ ψαλμοί. Ἄξιός ἀναγνώσεως ἰδίᾳ εἶναι ὁ καὶ πρόσθεν (σ. 277) μνημονευθεὶς ψαλμὸς, ἔνθα πλὴν ἄλλων λέγεται «πάντα πρὸς σὲ προσδοκῶσι δοῦναι τὴν τροφήν αὐτοῖς εὐκαιρον. Δόντος σου αὐτοῖς συλλέξουσι ἀνοίξαντες δέ σου τὴν χεῖρα, τὰ σύμπαντα πλησθήσονται χρησιότητος. Ἀποστρέψαντος δέ σου τὸ πρόσωπον, ταραχθήσονται. Ἀντανελεῖς τὸ πνεῦμα αὐτῶν, καὶ ἐκλείψουσι καὶ εἰς τὸν χοῦν αὐτῶν ἐπιστρέψουσιν· ἐξαποστελεῖς τὸ πνεῦμά σου καὶ κτισθήσονται καὶ ἀνακαινιεῖς τὸ πρόσωπον τῆς γῆς».

ται¹. Τὸ ἀξιολογώτατον τῶν δημιουργημάτων εἶναι ὁ ἄνθρωπος γενόμενος κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ θεοῦ· πλὴν δὲν ἐνέμεινεν ἐν τῷ ὕψει ἐκεῖνω ἀλλὰ κατέπεσεν εἰς τὴν χώραν τοῦ κακοῦ. Τὴν δ' αἰτίαν τοῦ πράγματος εἰκονίζει ἐν εἴδει μύθου ἢ παραβολῆς ἡ Γραφή. Παρασυρθέντες δηλαδή ὑπὸ τοῦ ὄφρεως οἱ πρωτόπλαστοι παραβάται ἐγένοντο τῆς ἐντολῆς, ὅπως μὴ φάγωσιν ἐκ τοῦ ἀπηγορευμένου ξύλου². Ὁ θεὸς ἐπιβάλλει αὐτοῖς διὰ τοῦτο βαρεῖαν τιμωρίαν ἀλλ' ὅμως λέγει· «ἰδοὺ Ἰὼν Ἄδὰμ γέγονεν ὡς εἰς ἡμῶν τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρόν». Οὕτω κατέστη μὲν ὁ ἄνθρωπος, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ θεοῦ, ὡς θεὸς ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου ἐτιμωρήθη διὰ τὴν παρακοὴν καὶ ἐξεβλήθη τοῦ παραδείσου. «Ἐπικατάρατος—εἶπεν ὁ θεὸς εἰς τὸν Ἰὼν Ἄδὰμ—ἐπικατάρατος ἡ γῆ ἐν τοῖς ἔργοις σου· ἐν λύπαις φαγῆ αὐτὴν πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς σου. Ἀκάνθας καὶ τριβόλους ἀνατελεῖ σοι καὶ φαγῆ τὸν χόρτον τοῦ ἀγροῦ. Ἐν ἰδρωτί τοῦ προσώπου σου φαγῆ τὸν ἄρτον σου, ἕως τοῦ ἀποστρέψαι σε εἰς τὴν γῆν ἐξ ἧς ἐλήφθης, ὅτι γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσει.»³. Ὡς τιμωρία δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου ὑπολαμβάνεται ὑπὸ τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας ἡ ἐργασία καὶ ὁ θάνατος. Καὶ ὅμως ἡ μὲν ἐργασία καὶ δρασίς δὲν εἶναι βάσανος ἀλλὰ μεγαλειότης τοῦ ἀνθρώπου⁴· ὁ δὲ θάνατος δὲν εἶναι λυπηρὸς κληρὸς, διότι ὁ ὑψηλὸς προορισμὸς τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ αἰωνιότης καὶ ἀθανασία⁵. Ὅπως ἂν ἔχη, ἐν τῇ

¹ Ἡ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἀναγνώρισις καὶ ἡ τιμὴ τοῦ θεοῦ εἶναι ὁ θεωρητικὸς σκοπός, ὑπὲρ ὧν τίθεται ὁ πρακτικὸς, καθ' ὃν ὁ ἄνθρωπος πράττει τὸ ὀρθὸν καὶ νόμιμον στοιχῶν πρὸς τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ. (Αὐτ. 63 ἐξ.).

² Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ξύλον εἶναι τὸ δένδρον τῆς γνώσεως τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Καὶ φαίνεται μὲν παράδοξον τὸ ὅτι ὁ θεὸς ἀπηγόρευσε τὴν γνῶσιν, ἣτις ἀποτελεῖ τὸ γνῶρισμα τοῦ πνεύματος· ἀλλὰ πρέπει νὰ ληφθῆ πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ἡ γνῶσις εἶναι ἐπικίνδυνον δῶρον, διότι ἡ γνῶσις, ἡ συνείδησις, ποιεῖ τὸ πνεῦμα, ὅπερ εἶναι ἐλεύθερον, εἰς δὲ τὴν ἐλευθερίαν ἐπιτρέπεται τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν. Ἡ Γραφή λοιπὸν ἐννοεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐν ἀρχῇ εὐρίσκετο ἐν ἀθφότητι, οἷα εἶναι ἡ φυσικὴ συνείδησις, σίρομένη ἅμα τῇ ἐμφανίσει τῆς συνειδήσεως τοῦ πνεύματος. Αὕτη εἶναι ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου· τὸ κατὰ πρῶτον εἶναι φυσικὸς καὶ ἀθῶος, ὡς παῖς δὲν ἔχει ἐλευθερίαν· καὶ ὅμως ὁ προορισμὸς αὐτοῦ εἶναι νὰ φθάσῃ πάλιν εἰς τὴν ἀθφότητα. Ἐν ἄλλοις λόγοις ἡ ἀρχέγονος κατάστασις καὶ ὁ ἔσχατος προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἁρμονία αὐτοῦ καὶ συμφωνία πρὸς τὸ ἀγαθόν. (Αὐτ. 73 ἐξ.).

³ Γένεσ. 3, 17 ἐξ.

⁴ Ὁ ἄνθρωπος ἐργαζόμενος καὶ ἐκποριζόμενος ὅσα ἡ φύσις ἀμέσως δὲν παρέχει εἰς αὐτόν, ὅπως εἰς τὰ ζῶα, ἀνυψοῦται εἰς τὴν ἐλευθερίαν. Ὑπὲρ τὴν ἀσκησιν ὅμως τῆς ἐλευθερίας ἴσταται ἡ γνῶσις καὶ βούλησις τοῦ ἀγαθοῦ. (Ἐνθ. ἀνωτ.).

⁵ Ἐν τῇ ἰουδαϊκῇ θρησκείᾳ λείπει ἡ συνείδησις τῆς ἀθανασίας τοῦ πνεύματος. (Αὐτ. 75 ἐξ.).

ὅλη ἱστορία τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ὑπόκειται ἢ ἔννοια ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει διὰ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τῆς φυσικῆς καταστάσεως, νὰ ἐπιστραφῇ ὡς πνεῦμα εἰς ἑαυτόν, νὰ διαλλαγῇ πρὸς ἑαυτόν· ἀλλ' ἢ ἐπιστροφή εἰσέτι δὲν ἐγένετο, ἢ διαλλαγή δὲν συνετελέσθη, τὸ κακὸν δὲν ἠφανίσθη¹.

3. Ὁ θεὸς ἔχει στενήν συνάφειαν πρὸς τὴν αὐτοσυνειδησίαν, διότι ὁ σκοπὸς αὐτοῦ φανεροῦται ἐν τῷ πεπερασμένῳ πνεύματι. Ἡ αὐτοσυνειδησία ἐν σχέσει πρὸς τὸν θεὸν εἶναι κυρίως ἐποπτεία, καθαρὰ νόησις τῆς καθαρᾶς οὐσίας ὡς τῆς καθαρᾶς δυνάμεως καὶ τοῦ ἀπολύτου ὄντος, παρ' ὃ οὐδὲν ἄλλο ὑπάρχει ἰσοδύναμον. Ὡς θρησκευτικὴ δὲ διάθεσις εἶναι ἢ αὐτοσυνειδησία τὸ συναίσθημα τῆς ἀδυναμίας καὶ ἐξουθενώσεως, ὁ φόβος τοῦ Κυρίου. Ὁ φόβος οὗτος δὲν εἶναι φόβος πεπερασμένου ὄντος καὶ πεπερασμένης δυνάμεως ἀλλὰ φόβος τοῦ ἀοράτου καὶ ἀπολύτου· διὰ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ ἀπολύτου ὡς τῆς μοναδικῆς δυνάμεως ἄφανίζεται πᾶσα ἰδία δύναμις, αἴρεται πᾶσα ἐπίγειος φύσις. Ὁ φόβος λοιπὸν ὡς καὶ ἡ ἀπόλυτος ἄρνησις τοῦ ἰδίου ἐγὼ εἶναι ἀνύψωσις εἰς τὴν καθαρὰν νόησιν τῆς ἀπολύτου δυνάμεως τοῦ Ἐνός. Ὁ φόβος τοῦ Κυρίου εἶναι ἢ ἀρχὴ τῆς σοφίας μὴ ἐπιτρέπουσα νὰ ἰσχύῃ τὸ μερικὸν καὶ πεπερασμένον καθ' ἑαυτὸ ὡς αὐτοτελές. Ὅτι ἂν ἰσχύῃ, ἰσχύει μόνον ὡς γνώρισμα τῆς διατάξεως τοῦ Ἐνός, ὅπερ εἶναι ἢ ἄρνησις παντὸς πεπερασμένου. Ὁ σοφὸς φόβος εἶναι τὸ οὐσιῶδες γνώρισμα τῆς ἐλευθερίας καὶ ἔγκειται ἐν τῇ ἀπολυτρώσει ἀπὸ παντὸς μερικοῦ, ἐν τῇ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ πάσης τυχαίας μερίμνης, ἐν τῇ συναισθήσει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἢ ἄρνησις πάντων τῶν ἐπὶ μέρος πραγμάτων. Οὗτος ἄρα δὲν εἶναι φόβος τοῦ μερικοῦ ἀλλὰ θέσις τοῦ μερικοῦ φόβου ὡς μηδαμινοῦ, λύτρωσις ἀπὸ τοῦ φόβου. Τοιοῦτοτρόπως ὁ φόβος δὲν εἶναι συναίσθημα ἐξαρτήσεως ἀλλ' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ πάσης ἐξαρτήσεως, ἀνύψωσις εἰς τὴν ἀπόλυτον συνείδησιν τὴν ἀναιροῦσαν καὶ καταπνίγουσαν τὸ ἴδιον ἐγὼ· συνάπτεται πρὸς ἀπόλυτον πεποίθησιν, πρὸς ἄπειρον πίστιν².

¹ Ὁ ἐσωτερικὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀγὼν διαλάμπει ὑπέροχος ἐν τοῖς ψαλμοῖς τοῦ Δαυίδ. Ἐνταῦθα ἐκβάλλεται ἔντονος ἐκ τῶν ἐνδοτάτων τῆς ψυχῆς μυχῶν καὶ ἰσχυρὰ κραυγὴ, κραυγὴ πόνου ἐπὶ τῇ ἐπιγνώσει τῆς ἁμαρτίας, καὶ ἀναπέμπεται θερμοτάτη δέησις συγχωρήσεως καὶ διαλλαγῆς. Ἀλλ' ὁ τοιοῦτος πόνος καὶ πόθος ἀνήκει εἰς ὀλίγους· δὲν εἶναι γνώρισμα τοῦ πνεύματος· οἱ πολλοὶ στέργουσι τὴν διαγεγραμμένην εἰκόνα τῆς δικαιοσύνης, ἀρκοῦνται εἰς τὴν ἀπαίτησιν ὅπως ὁ ἄνθρωπος ποιῇ τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ, τηρῇ τὰς θείας ἐντολάς καὶ ἐπιτελῇ τῆς πολιτείας τὰς ἐπιταγὰς. (Αὐτ. 76 ἐξ.).

² Αὐτ. 78—81.

4. Σκοπὸς τοῦ θεοῦ τῶν Ἰουδαίων εἶναι ἡ ἀναγνώρισις καὶ τιμὴ αὐτοῦ ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως. Πραγματοῦται δὲ ὁ σκοπὸς ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐν τῇ ἠθικῇ τῶν ἀνθρώπων ὀργανώσει, ἧς στοιχεῖον καὶ πρώτη μορφή εἶναι ἡ οἰκογένεια εὐρυνομένη καὶ ἀναπτυσσομένη εἰς λαὸν καὶ ἔθνος¹. Καὶ εἶναι μὲν ὁ θεὸς θεὸς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὃν πάντες οἱ λαοὶ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωσι καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ δοξάσωσιν², ἀλλὰ πάλιν θεωρεῖται ὡς ἴδιος θεὸς ὠρισμένων οἴκων καὶ ὠρισμένου λαοῦ, ὡς ὁ θεὸς τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰσαὰκ καὶ τοῦ Ἰακώβ, ὁ θεὸς τοῦ Ἰσραήλ, τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ, εἰς ὃν ἐδωρήσατο τὴν γῆν Καναὰν³ καὶ ἐπηγγείλατο πᾶσαν ἐπίγειον εὐδαιμονίαν, ἐφ' ὅσον τηρεῖ τὰς ἐντολάς αὐτοῦ⁴. Οὕτω πως ὑφίσταται οἶονεὶ συμβόλαιον μεταξὺ τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ· ἡ συμφωνία δικαιοσύνης καὶ ἐπιγείου εὐδαιμονίας εἶναι ἀναγκαῖος δεσμὸς συνάπτων τὸν θεὸν μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, ἧτις πεποιθήσις κρατεῖ καὶ διήκει διὰ τῆς Π. Διαθήκης καὶ ἰδίᾳ διὰ τῶν ψαλμῶν⁵. Εἰς μὲν τὴν λατρείαν, τὴν ὑπακοὴν καὶ τήρησιν τῶν ἐντολῶν ἐπακολουθοῦσιν ἀμοιβαί⁶, τοῦναντίον δὲ εἰς τὴν ἀσέβειαν,

¹ Αὐτ. 64. 69 ἐξ.

² Ἡ συνειδήσις τῆς καθολικότητος τοῦ θεοῦ δὲν λείπει ὅλως ἀπὸ τῶν Ἰουδαίων καὶ μάλιστα ἀπὸ τῶν νεωτέρων προφητῶν. Μνημονευτέος ὁ 116ος ψαλμὸς, ἐν ᾧ λέγεται· «Αἰνεῖτε τὸν Κύριον πάντα τὰ ἔθνη, ἐπαινεσατε αὐτὸν πάντες οἱ λαοί».

³ Ἐκλαμβανόμενος ὁ θεὸς ὡς θεὸς ὠρισμένου λαοῦ, εἰς οὗ τὴν εὐδαιμονίαν διαθέτει τὴν ἑαυτοῦ παντοδυναμίαν, περιορίζεται προφανῶς καὶ καταβιβάζεται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν σκοπῶν ἀνθρωπίνων. Οὕτω δὲ ὁ θεὸς παρὰ τὸ ὑπὸ τῶν ψαλμῶν ἀνυμνούμενον θαυμαστὸν ὕψος ἀποβαίνει κατ' ἀλήθειαν ὃν περιορισμένον.

⁴ Ὁ θεὸς εἶναι θεὸς τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ δὴ καὶ κύριος αὐτοῦ· τοιοῦτος ὡγ ἔδωκε τῷ λαῷ τούς τε γενικοὺς νόμους (τὰς δέκα ἐντολάς) καὶ τοὺς λοιποὺς πολιτικοὺς θεσμούς. Βεβαίως ὀνομάζεται νομοθέτης ὁ Μωυσῆς ἀλλ' οὗτος δὲν ὑπῆρξε τοῖς Ἰουδαίοις ὅτι ὁ Σόλων καὶ ὁ Λυκούργος τοῖς Ἕλλησι, διότι δὲν ἔβηκεν ἰδίους νόμους ἀλλὰ μόνον κατέστησε γνωστοὺς τοὺς νόμους τοῦ Ἰεχωβά, ὅσους δηλαδὴ νόμους αὐτὸς ὁ θεὸς ἐπὶ πλακὸς ἐπεχάραξεν. Νομοθέτης ἄρα κατ' ἀλήθειαν εἶναι ὁ θεός· πάντες οἱ νόμοι ἐδόθησαν ὑπὸ τοῦ Κυρίου καὶ διὰ τοῦτο ἔχουσιν ἀπόλυτον κῦρος καὶ ἀξίωμα. (Αὐτ. 83).

⁵ Αὐτ. 66.

⁶ Ἡ λατρεία εἶναι ὑπηρεσία εἰς τὸν θεόν· ὁ ἀγαθὸς καὶ δίκαιος παρέχει ὑπηρεσίαν εἰς τὸν Κύριον φυλάττων τὰς θείας ἐντολάς καὶ τηρῶν τὰς τελετουργικὰς διατάξεις. Ἀμοιβὴ τούτων εἶναι ἐπίγεια ἀγαθὰ, μακρὰ καὶ εὐδαιμονία ζωὴ οὐχὶ δὲ καὶ ἡ αἰδίου μακαριότητος, διότι λείπει εἰσέτι ἡ πίστις εἰς τὴν ἀθανασίαν. (Αὐτ. 84 ἐξ.).

τὴν ἀπειθείαν καὶ παρακοὴν ἐπάγονται ἀνάλογοι τιμωρίαι¹, ὧν οἱ ποικίλοι βαθμοὶ ἐμφαίνονται ἐν εἴδει ἁρῶν². Πρὸς ἀγνισμόν τῆς παρακοῆς καὶ ἀποτροπὴν τῆς θείας ὀργῆς προσφέρονται ἱλαστήριοι θυσίαι³, αἵτινες ἀπολυτροῦσι τὸν ἁμαρτωλὸν μεταβιβάζουσαι τὴν τιμωρίαν ἐπὶ τὸ θῦμα⁴ καὶ ἀποτελοῦσιν ἓνα τῶν σπουδαιοτάτων τύπων τῆς Ἰουδαϊκῆς θρησκείας⁵.

ε) Ἡ θρησκεία τοῦ κάλλους

1. Ἡ ἐν τῇ Ἰουδαϊκῇ θρησκείᾳ ἐνυπάρχουσα ἀντίφασις, καθ' ἣν ὁ θεὸς τὸ μὲν νοεῖται ὡς ἀπόλυτος ἐνότης καὶ ὑπέροχος καθολικότης τὸ δὲ ἐκλαμβάνεται ὡς θεὸς ἀφορᾶν εἰς τὴν εὐεστοὶ καὶ εὐτυχίαν ἐνός μόνου λαοῦ, αἴρεται καὶ ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις προάγεται

¹ Αἱ ἐπισειόμεναι τιμωρίαι, ὅπως καὶ αἱ παρεχόμεναι ἰμοιβαί, εἶναι οὐχὶ πνευματικαὶ καὶ ἠθικαὶ ἀλλ' ἐξωτερικαὶ καὶ ὕλικαὶ ἀναφερόμεναι καὶ εἰς τὴν κτῆσιν τῆς γῆς. Εἶναι δὲ ἡ ἀπαιτουμένη ὑπακοή τυφλή, οἷα δὲν προσήκει εἰς ἀληθῶς ἐλεύθερον ἄνθρωπον· οἱ νόμοι καὶ αἱ ἐντολαὶ πρέπει νὰ φυλάττωνται ὡς ὑπὸ δούλων. Ὁ θεὸς προστάττει μόνον τὸ ἀγαθὸν καὶ τιμωρεῖ τὸ κακόν. Ὁ δὲ ἄνθρωπος οὐδεμίαν ἔχει ἐλευθερίαν νὰ ἀνερευνήσῃ τί εἶναι θεῖος καὶ ἀνθρώπινος νόμος· ὀφείλει μόνον νὰ ὑπακούῃ εἰς τὰς ἐπιταγὰς τοῦ Κυρίου, αἵτινες εἶναι νόμοι. Εἰς τὸν θεὸν ἀνήκει ἡ τιμωροῦσα δικαιοσύνη εἰς δὲ τὸν ἄνθρωπον ὡς πεπερασμένον ἢ πάλῃ κατὰ τοῦ κακοῦ. Ὅθεν προκύπτει ὁ πόνος καὶ ἡ λύπη ὅτι τὸ ἀγαθὸν εἶναι τῷ ἀνθρώπῳ ἀπλῶς καθῆκον καὶ σκοπός. (Αὐτ. 88. 90).

² Ἐπιθι Λευϊτικὸν 26, 14 ἐξ. «Ἐὰν μὴ ὑπακούσητέ μου μηδὲ ποιήσητε τὰ προστάγματά μου ταῦτα ἀλλ' ἀπειθήσητε αὐτοῖς..... καὶ ἐγὼ ποιήσω οὕτως ὑμῖν. Καὶ ἐπιστήσω ἐφ' ὑμᾶς τὴν ἀπορίαν, τὴν τε ψώραν καὶ τὸν ἰκτερασφακελίζοντα τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑμῶν καὶ τὴν ψυχὴν ὑμῶν ἐκθήκουσαν. Καὶ σπερεῖτε διακενῆς τὰ σπέρματα ὑμῶν καὶ ἔδονται οἱ ὑπεναντίοι ὑμῶν... καὶ διώξονται ὑμᾶς οἱ μισοῦντες ὑμᾶς καὶ φεύξεσθε οὐδενὸς διώκοντος ὑμᾶς. Καὶ ἐὰν ἕως τούτου μὴ ὑπακούσητέ μου, καὶ προσθήσω τοῦ παιδεῦσαι διώκοντα ὑμᾶς ἐπτάκις ἐπὶ ταῖς ἁμαρτίαις ὑμῶν. Καὶ συντριψῶ τὴν ὑβριν τῆς ὑπερηφανίας ὑμῶν· καὶ θήσω τὸν οὐρανὸν ὑμῖν σιδηροῦν καὶ τὴν γῆν ὑμῶν ὡσεὶ χαλκῆν· καὶ οὐ δώσει ἡ γῆ ὑμῶν τὸν σπόρον αὐτῆς καὶ τὸ ξύλον τοῦ ἀγροῦ ὑμῶν οὐ δώσει τὸν καρπὸν αὐτοῦ. Καὶ ἐὰν μετὰ ταῦτα πορεύησθε πλάγιοι καὶ μὴ βούλησθε ὑπακούειν μου, προσθήσω ὑμῖν πληγὰς ἐπτά κατὰ τὰς ἁμαρτίας ὑμῶν...».

³ Ἡ θυσία δὲν εἶναι ἀπλῶς σύμβολον τῆς καταλύσεως τοῦ πεπερασμένου ἀλλ' ἀκριβέστερον ἔχει τὴν ἐννοίαν τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ Κυρίου, τῆς βεβαιώσεως τοῦ πρὸς ἐκεῖνον φόβου. (Αὐτ. 90).

⁴ Ἡ μεταβίβασις τελεῖται διὰ τῆς σφαγῆς τοῦ θύματος καὶ τοῦ δι' αἵματος περιρραντισμοῦ τοῦ βωμοῦ.

⁵ Αὐτ. 90 ἐξ.

δι' ἑτέρας ἐκδοχῆς. Κατὰ ταύτην ἡ μὲν ἐνότης τῆς θείας οὐσίας διήκει διὰ τοῦ κόσμου ἡ δὲ καθολικότης αὐτῆς μερικεύεται καὶ ἀναλύεται εἰς τὰς ἠθικάς τοῦ κόσμου δυνάμεις ὃ δὲ οἰκεῖος σκοπὸς δὲν εἶναι περιορισμένος ἀλλ' ἀναπτύσσεται εἰς τοὺς πολλοὺς καὶ παντοίους σκοποὺς τῶν ἀνθρώπων καθόλου. Αἱ ἠθικαὶ δυνάμεις ἔχουσι πνευματικὴν φύσιν καὶ πνευματικὴν ζωὴν, ἣν προσφυῶς ἐκφράζει μόνη ἡ ἀνθρωπίνη μορφή καὶ δὴ ἡ ἰδεατὴ τοῦ ἀνθρώπου μορφή, ἥτοι ἡ ὠραία ὑποκειμενικότης¹. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον παρέστησε καὶ ἐλάτρευσε τὰς ἐν τῷ κόσμῳ θείας δυνάμεις ἡ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων, ἡ θρησκεία τοῦ κάλλους². Αὕτη ἔχει κοινὴν μετὰ τῆς Ἰουδαϊκῆς θρησκείας τὴν ἐκδοχὴν τῆς θεότητος ὡς δυνάμεως πνευματικῆς καὶ ὑπερέρας τῆς φύσεως. Οἱ θεοὶ δηλαδὴ τῶν Ἑλλήνων εἶναι πνευματικαὶ ὑπόστασις ὑπέροχοι, ὧν τὸ ἦψος ὑπάρχει ὡς προϊόν ἐπιτηδείων ἐνεργειῶν καὶ τὸ κάλλος εἶναι ἡ φυσικότης καὶ τελειότης τοῦ κράτους προϋποθέτουσα ἀγῶνα καὶ κατανίκησιν τῶν δυνάμεων τῆς φύσεως. Οἱ θεοὶ τοῦ πνεύματος, οἱ θεοὶ τῆς πνευματικῆς ὑποκειμενικότητος, διεξάγουσιν ἀγῶνα κατὰ τῶν φυσικῶν δυνάμεων, τῶν δυνάμεων τῆς φύσεως³ καὶ δαμάζουσιν αὐτάς⁴. Οἱ νέοι δ' ὅμως θεοὶ ἔχουσιν διττὴν ὑπόστασιν, δὲν εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον πνευματικοὶ ἀλλὰ συνάπτουσιν ἐν ἑαυτοῖς τὸ πνευματικὸν μετὰ τοῦ φυσικοῦ. Βεβαίως ἀληθινὴν ἀνθυπαρξίαν ἔχει κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀντίληψιν οὐχὶ ἡ φυσικὴ δύναμις ἀλλ' ἡ πνευματικὴ ὑποκειμενικότης, ἡ σπουδαία ὑποκειμενικότης, ὡς τοιαύτη, ἡ κατὰ σκοποὺς ἑαυτὴν καθορίζουσα· διὸ τὸ θεῖον θεωρεῖται ὡς ὑποκειμε-

¹ Τὴν ὠραίαν ἀτομικότητα δὲν παράγει ἡ εἰς παντοίας διακωλύσεις καὶ συμπτώσεις ὑποκειμένη φύσις ἀλλ' ἡ τέχνη. Διὰ τῆς τέχνης οἱ Ἕλληνες ἀπεικόνισαν τὴν θρησκευτικὴν αὐτῶν συνείδησιν ὡς κόσμον θεῶν.

² Περὶ ταύτης ἐπιθι ἐνθ. ἀνωτ. 95—156.

³ Ὡς ἐνότης τῶν φυσικῶν δυνάμεων παρίσταται ὑπὸ τοῦ Ἡσιόδου τὸ Χάος, ὃπερ ἐγεννήθη καὶ αὐτὸ χωρὶς νὰ λέγηται τίνι τρόπῳ. Ἐκ τούτου πάλιν ἐγεννήθη ἡ Γῆ καὶ ὁ Τάρταρος, τὸ Ἐρεβος καὶ ὁ Ἔρως. Ἡ δὲ Γῆ ἐγέννησεν ἐξ ἑαυτῆς τὸν Οὐρανόν, μεθ' οὗ συνελθοῦσα ἐγέννησε τὸν Ὠκεανὸν καὶ τοὺς Τιτᾶνας, τοὺς Κύκλωπας καὶ τοὺς Ἑκατόγχειρας. Τὸ νεώτατον τέκνον ἦτο ὁ ἀδιερεύνητος Κρόνος. Πάντες οὗτοι κατενικήθησαν ὕστερον ὑπὸ τῶν θεῶν τῆς πνευματικῆς ἀτομικότητος. (Αὐτ. 100 ἐξ.).

⁴ Τὴν ὑποταγὴν τῶν φυσικῶν δυνάμεων εἰς τὰς πνευματικὰς μυθικῶς παρέστησαν οἱ Ἕλληνες διὰ τῆς διηγήσεως ὅτι ὁ Ζεὺς κατέβαλε τοὺς Τιτᾶνας καὶ ἐνέκλεισεν ἐν τῷ Ταρτάρῳ. Ὅτι ὡς πνευματικὴ ἀρχὴ οἱ θεοὶ ὑψώθησαν εἰς κράτος καὶ κατέλυσαν τὰς δυνάμεις τῆς φύσεως, τοῦτο ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Ἑγελόν τὴν οὐσιώδη ἐνέργειαν αὐτῶν καὶ τὴν οὐσιώδη περὶ τούτων συνείδησιν τῶν Ἑλλήνων. (Αὐτ. 102 ἐξ.).

νική ἐλευθερία. Ἄλλ' ἢ ἐλευθέρα αὕτη ὑποκειμενικότης δὲν εἶναι εἰσέτι ἢ ἀπολύτως ἐλευθέρα, δὲν εἶναι ἢ ἰδέα ἢ πραγματωθεῖσα ὡς πνεῦμα, τουτέστι δὲν εἶναι ἀκόμη καθολικὴ καὶ ἄπειρος ὑποκειμενικότης. Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐλευθέρας ὑποκειμενικότητος εἶναι ἔτι μερικὸν ἢ δὲ μερικότης αὕτη δὲν εἶναι μόνον πνευματικὴ ἀλλὰ καὶ φυσικὴ. Οὕτως ὁ Ζεὺς ἦτο μὲν κατ' ἀρχὰς τὸ στερέωμα, ἢ ἀτμόσφαιρα (πβλ. τὸ λατινικὸν sub jove frigido), φυσικὴ τις δύναμις, ἀλλ' ὕστερον ἐγένετο πρόσωπον, ὁ πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε, προσέτι δὲ τὸ δίκαιον καὶ ἢ ἠθικότης τῆς πολιτείας, ἢ ὑπερτάτη ἐπίγειος δύναμις¹. Ὡσαύτως αἱ Μοῦσαι ἦσαν κατὰ πρῶτον νύμφαι, πηγαί, τὰ κύματα, ὁ φλοῖσβος τῶν θυάκων, ἐνὶ λόγῳ φυσικὴ δύναμις, ἀλλ' εἶτα κατέστησαν θεαὶ τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν. Ἡ Ἐφεσία πάλιν καὶ Ἀσιατικὴ Ἀρτεμις, ἧς τὸ πλῆθος τῶν μαστῶν συμβολίζει τὴν γεννητικὴν καὶ θρεπτικὴν τῆς φύσεως δύναμιν, καθίσταται ἢ κυνηγὸς Ἀρτεμις, ἢ μετ' ἐλλόγου ἀνδρείας φρονεύουσα ἄγρια θηρία καὶ ἀσκοῦσα κυριαρχίαν ἐπὶ τῆς φύσεως². Εἰς τοὺς θεοὺς ἄρα προσενημήθησαν διὰ ποιητικῆς φαντασίας τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως³ καὶ τὰ γεγονότα τῆς ζωῆς⁴. Οἱ θεοὶ ἔχουσι μορφήν ἀνθρωπίνην, ἐν ἧ φανεροῦται τὸ πνεῦμα καὶ ἢ ἐλευθερία⁵. Συντόμως δ' εἰπεῖν ἢ θρησκεία τῶν Ἑλλή-

¹ Αὐτ. 104 ἔξ.

² Ὁ Ἥλιος παρ' Ὀμήρῳ εἶναι μὲν τὸ οὐράνιον σῶμα εἶναι δ' ἅμα ἢ σαφήνεια, τὸ πνευματικὸν καὶ διαφωτιστικὸν στοιχεῖον. Καὶ εἰς τὸν Ἀπόλλωνα, παρ' ᾧ ἐπικρατεῖ μάλιστα τὸ πνευματικὸν μέρος, παρέμεινε καὶ ὕστερον φυσικόν τι, διὸ καὶ παρεστάθη μετ' ἀκτινοβολούσης κεφαλῆς. (Αὐτ. 105 ἔξ.).

³ Ὄταν κατὰ τὴν ἐπικήδειον τοῦ Ἀχιλλέως τελετὴν ἄρχηται ἢ θάλασσα σφοδρῶς νὰ ἀναταράττηται, ὁ Νέστωρ λέγει ὅτι ἤδη ἢ Θεῖς θρηνεῖ τὸν υἱόν. Κατὰ δὲ τὸν λοιμὸν ἐν Τροίᾳ ὁ Κάλχας λέγει ὅτι ὁ Ἀπόλλων ὑπ' ὀργῆς ἐπέβαλεν αὐτὸν εἰς τοὺς Ἑλληνας. (Αὐτ. 119.).

⁴ Ὄταν ὁ Ἀχιλλεὺς σύρων τὸ ξίφος αἴφνης συνέρχηται καὶ συγκρατῇ τὴν ὀργήν, ὁ Ὀμηρος λέγει ὅτι ἐπεφάνη αὐτῷ ἢ Ἀθηνᾶ, ἢ θεὰ τῆς φρονήσεως.

⁵ Ἡ μορφή τοῦ ἀνθρώπου ἀποπνέει λεπτὸν ἄρωμα εἰς πᾶσαν ἐνέργειαν ἐκχεόμενον. Ἐπὶ τούτοις ὁ ἀνθρώπος ἔχει οὐ μόνον ζωτικότητα ἀλλὰ καὶ ἄπειρον πλῆθος ἀνωτέρων ἐκδηλώσεων, ἐνεργειῶν καὶ σκοπῶν, ὧν περιεχόμενον εἶναι αὐτὸ τὸ ἄπειρον καὶ καθολικόν. Εἰς τὴν Φυσιολογίαν δὲ ἰδίᾳ ἀπόκειται νὰ γνωρίσῃ τὸν ἀνθρώπινον ὀργανισμόν, τὴν ἀνθρωπίνην μορφήν ὡς τὴν μοναδικὴν καὶ ἀληθῶς σύμφωνον πρὸς τὸ πνεῦμα. Ὅτι μόνος ὁ ὀργανισμὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἢ οἰκεία τοῦ πνεύματος μορφή, κατείδε καὶ ἐξέφρασε πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης δηλώσας τὴν πλημμέλειαν τῆς περὶ μετεμψυχώσεως θεωρίας, ἧτις τὸ ἀνθρώπινον σῶμα ἐκλαμβάνει μόνον ὡς τυχαῖον. (Αὐτ. 122.).

νων εἶναι κατ' ἔξοχὴν ἢ θρησκεία τοῦ ἀνθρώπου¹. αἱ ἔνδειαί καὶ αἱ κλίσεις, αἱ συνήθειαι καὶ τὰ πάθη, τὰ ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ γνωρίσματα, ἐνὶ λόγῳ πᾶσαι αἱ κύριαί ιδιότητες τοῦ ἀνθρώπου κατοπτρίζονται ἐν τοῖς θεοῖς². Ἐν τῇ προκειμένῃ θρησκείᾳ οὐδὲν ὑπάρχει τὸ ἀκατάληπτον, τὸ ἀκατανόητον· οὐδὲν περιεχόμενον τοῦ θεοῦ μένει ἄγνωστον εἰς τὸν ἀνθρώπον οὐδ' εἶναι ξένον αὐτοῦ. Ἡ δὲ πεποιθήσις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τοὺς θεοὺς εἶναι ἅμα πεποιθήσις αὐτοῦ εἰς ἑαυτόν³. Ἡ περὶ θεῶν γνῶσις δὲν εἶναι μόνον γνῶσις ἀφηρημένων ὄντων ἐπέκεινα τοῦ πραγματικοῦ κόσμου ὑπαρχόντων ἀλλ' ἅμα καὶ γνῶσις τῆς συγκεκριμένης ὑποκειμενικότητος αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, διότι οἱ θεοὶ ἐνυπάρχουσιν ὡσαύτως ἐν αὐτῷ⁴. Οὕτω πως ἐδημιούργησαν οἱ Ἕλληνες (διὰ τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου καὶ καθόλου τῶν ποιητῶν) τοὺς ἑαυτῶν θεοὺς⁵ καὶ ἀπέδωσαν αὐτοῖς φυσικὰς δυνάμεις καὶ ἠθικὰς ιδιότητας· ἐν τοῖς θεοῖς ἐνέβλεπον καὶ ἀνεύρισκον ἑαυτούς. Μόνον δ' ἐκ τοιαύτης ἀντιλήψεως τοῦ θείου ἠδύνατο νὰ προέλθῃ ἡ ἀκμὴ τῆς τέχνης καὶ ἡ ὑποτύπωσις τοῦ ἰδεώδους κάλλους⁶.

2. Πάντες οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος θεοὶ εἶναι πεπερασμένοι καὶ περιορισμένοι οὐδ' ἔξαντλοῦσιν ὅλως τὴν ἄπειρον δύναμιν τῆς θεότητος, ἦν κατὰ διαφόρους τρόπους παριστῶσιν. Ἡ ἄπειρος θεία δύναμις εὐρίσκεται

¹ «Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εἶναι ὁ ἀνθρώπινος λαός· πᾶν ἀνθρώπινον εἶναι ἀσφαλῶς δεδικαιολογημένον καὶ ἀνεπτυγμένον καὶ χρησιμεύει ὡς μέτρον». (Αὐτ. 127).

² Ἡ Παλλάς, ἡ καταστέλλουσα τὰς ἐκρήξεις τῆς ὀργῆς τοῦ Ἀχιλλέως, εἶναι ἡ ἰδία αὐτοῦ σύνεσις. Ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ἡ θεὰ τῶν Ἀθηναίων ἅμα δὲ καὶ τὸ πνεῦμα αὐτῶν, οὐχὶ ἀπλῶς πνεῦμα ἐξωτερικὸν καὶ προστατευτικὸν ἀλλὰ τὸ ζῶν ἐν τῷ λαῷ τούτῳ καὶ ἐνυπάρχον ἐν ἐκάστῳ προσώπῳ. Αἱ Ἐρινυεὶς δὲν εἶναι μόνον αἱ Μαινάδες αἱ καταδιώκουσαι τοὺς κακούργουντας ἀλλὰ καὶ ἡ ἰδία τοῦ ἀνθρώπου πρᾶξις καὶ συνείδησις ἢ βασανίζουσα αὐτὸν ἕνεκα τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ κακοῦ· εἶναι αἱ δίκαιαι θεαὶ καὶ διὰ τοῦτο εὐεργετικαί, αἱ Εὐμενίδες. Ὁ παραβαίνων τὸ δίκαιον ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὰς Εὐμενίδας, τὴν λεγομένην συνείδησιν. Ὁ Ἔρως πάλιν δὲν εἶναι μόνον θεὸς ἀλλὰ καὶ δύναμις, τὸ ὑποκειμενικὸν τοῦ ἀνθρώπου συναίσθημα. (Αὐτ. 127 ἔξ.).

³ Ἐνθ. ἄνωτ.

⁴ Αὐτ. 128.

⁵ Οἱ θεοὶ οὗτοι εἶναι πλάσματα τῆς φαντασίας, ἔργα τῶν ποιητῶν· ἐὰν εἰργάζετο ἐνταῦθα ὁ νοῦς, ἢ καθαρὰ νόησις, θὰ προέκυπτεν εἰς μόνον θεός. (Αὐτ. 119).

⁶ Ἡ μορφή τοῦ ἑλληνικοῦ θεοῦ εἶναι ἰδεώδης. Πρὸ τῶν Ἑλλήνων δὲν ὑπῆρξεν ἀληθινὴ ἰδανικότης καὶ ὕστερον δὲ δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἀναφανῇ τοιαύτη. Ἡ τέχνη τῆς χριστιανικῆς θρησκείας εἶναι πάντως ὡραία ἀλλὰ δὲν ἔχει πρυτανεύουσαν ἀρχὴν τὴν ἰδανικότητα. (Αὐτ. 124).

ἄδηλος καὶ ἀόριστος πέρα καὶ ἐπέκεινα τοῦ κόσμου ὡς ἡ «εἴμαρμένη», ἡ «ἀνάγκη», εἰς ἣν ὑπόκεινται πάντα οὐδὲ τῶν θεῶν ἐξαιρουμένων. Ἡ ἀπόλυτος ἀνάγκη εἶναι κενὴ καὶ ἄμοιρος περιεχομένου, περιφρονεῖ πᾶσαν κοινωνίαν καὶ πολιτικὴν διαμόρφωσιν καὶ ἴσταται φοβερὰ ὑπὲρ πάντα ὡς τυφλὴ καὶ ἄλογος δύναμις ¹. Ἐχουσα δὲ κύριον γνώρισμα τὴν ἀκρίβειαν ἀναφέρεται μάλιστα εἰς τὸν συγκεκριμένον κόσμον, ὅστις εἶναι ἀνεπτυγμένη ἀκρίβεια, τὸ κράτος τοῦ πεπερασμένου, τῆς ὀρισμένης ὑπάρξεως. Κατὰ πρῶτον δ' εἶναι ἡ ἀνάγκη ἀφηρημένη μόνον ἀναφορὰ πρὸς τὸν συγκεκριμένον κόσμον, ἥτις σχέσις εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ἐνότης τοῦ κόσμου, ἡ ἰσότης καθόλου, ἡ Νέμεσις. Αὕτη ταπεινοῖ τὸ ὑψηλὸν καὶ ὑπέροχον καὶ ἐπιφέρει ἰσότητα ². Ἡ ἀνάγκη ἀσκοῦσα τὴν πίεσιν τῆς σιδηρᾶς αὐτῆς δυνάμεως ἐπιβάλλει εἰς τὴν πεπερασμένην συνείδησιν ὑπακοὴν ἀνευ ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας ³, εἶναι δὲ ὡς εἴμαρμένη ἀκατάληπτος καὶ τυφλὴ ⁴. Ἡ σκοτεινὴ δὲ αὕτη καὶ ψυχρὰ μοῖρα ἡ ὑπὲρ θεοῦ καὶ ἀνθρώπων αἰωρουμένη ἐμποιεῖ πνοὴν τινα λυπῆς ἐλαφρῶς ἐπιφαινομένης ἀλλὰ μὴ διαταραττούσης τὴν ἀμέριμον φαιδρότητα τῶν θείων μορφῶν ⁵.

3. Σπουδαιότατον ἐν τῇ θρησκείᾳ εἶναι ἡ λατρεία, καθ' ἣν ἡ

¹ Εἶναι ἄλογος ἡ ἀνάγκη, διότι εἶναι ἀφηρημένη καὶ ἐπομένως ἀδυνατεῖ νὰ νοήσῃ τὸ συγκεκριμένον.

² Τὸ ταπεινὸν εἶναι οἷον πρέπει νὰ εἶναι, τουτέστι τὸ πεπερασμένον, τὸ μὴ ἐγειρον ἰδίας ἀξιώσεις καὶ μὴ ἐμπεριέχον ἀξίαν. Τοιοῦτο δ' εἶναι οὐχὶ πολὺ ταπεινόν· ὅταν ὁμως χωρήσῃ πέρα τοῦ κοινοῦ κλήρου καὶ ὑπερβῇ τὸ σὺνήθης τῆς πεπερασμένης φύσεως μέτρον καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὅταν ἐνεργῇ κατὰ τῆς ἰσότητος, καταθλίβεται καὶ καταβάλλεται ὑπὸ τῆς Νεμέσεως. (Αὐτ. 109 ἐξ.).

³ Ὁ Ἕλλην ἔχων τὸ συναίσθημα τῆς ἀνάγκης στέργει καὶ ὑπομένει τὸ ἐπερχόμενον. Ἡ τοιαύτη δὲ συναίσθησις, ἡ συναίσθησις τοῦ ὅτι ὀφείλει τις νὰ ὑπομείνῃ, εἶναι εἶδος ἐλευθερίας. (Αὐτ. 110).

⁴ Ἐκ τοῦ ἐναντίου ἡ τραγικὴ εἴμαρμένη εἶναι ἡ σαφὴς καὶ εὐδιάλλακτος ἀνάγκη, δὲν εἶναι μοῖρα ἀλλὰ δικαιοσύνη, ἥτις ἐν τῇ συγκρούσει τῶν παθῶν ὑψηλῶν καὶ ἥρωικῶν χαρακτήρων ἐπανάγει διὰ τοῦ ὀλέθρου τῶν προσώπων τὴν ἐνότητα καὶ ἁρμονίαν τῶν ὑπερτάτων ἠθικῶν δυνάμεων. Παραδείγματα τυπικὰ καὶ κλασσικὰ πρόκεινται πλὴν ἄλλων ἡ Ἀντιγόνη καὶ ὁ Οἰδίπους τύραννος τοῦ Σοφοκλέους. (Αὐτ. 133 ἐξ.).

⁵ Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν ἀνθρώπων, ὧν ἡ ἐπίγνωσις τῆς ἐπιειμένης ἀδυσωπῆτος μοίρας δὲν ἐκβάλλει τὴν φαιδρότητα τῆς ψυχῆς. Ἡ λύπη, φέρ' εἰπεῖν, ἦν συναισθάνεται ὁ Ἀχιλλεὺς ἐπὶ τῇ σκληρᾷ εἴμαρμένη τοῦ προῶρου αὐτοῦ θανάτου, εἶναι ἐλαφρὰ καὶ μετρία οὐδὲν ἔχουσα κοινὸν πρὸς τὴν βαρυθυμίαν τὴν ἐν τῷ νεωτέρῳ κόσμῳ συνήθη κατὰ τὴν ἀποτυχίαν τῶν σκοπῶν. (Αὐτ. 131 ἐξ.).

ἐμπειρικὴ συνείδησις ἀνυψοῦται, ὁ ἄνθρωπος ποιεῖ τὸν νοῦν καὶ τὸ συναίσθημα ἐνδιαίτημα τοῦ θεοῦ καὶ οὕτως ἐπιτυγχάνει τῆς ἐνότητος αὐτοῦ μετὰ τοῦ θεοῦ. Κυριώτατα δὲ τῆς λατρείας τῶν Ἑλλήνων στοιχεῖα εἶναι τρία, ἡ διάθεσις, ἡ ὑπηρεσία καὶ ἡ διαλλαγή. Ἡ ἀναγνώρισις δηλαδή τῶν θεῶν ὡς τῶν καθολικῶν δυνάμεων, ὡς τοῦ οὐσιώδους περιεχομένου τοῦ τε φυσικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου¹, πορίζει τῷ ἀνθρώπῳ ἠθικὴν διάθεσιν καὶ ψυχικὴν φαιδρότητα, ἣν δὲ ἀφανίζει, ὡς εἴρηται, ἡ συναίσθησις τῆς αἰωρουμένης ἀδυσωπῆτος ἀνάγκης². Ἀποδεχόμενος δὲ ὁ ἄνθρωπος τὴν συγκατάβασιν καὶ τὰ δῶρα τοῦ θεοῦ τρώγει τοὺς καρποὺς καὶ πίνει τὸν οἶνον καὶ κρατύνει τὴν πνευματικὴν δύναμιν. Ἡ θυσία συνδεδεμένη πρὸς τὴν κάρπωσιν τῶν δώρων τῆς φύσεως ἔχει τὴν ἐννοίαν τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς καθολικῆς δυνάμεως³ καὶ ἅμα εἶναι ἀπόλαυσις· «τρώγειν σημαίνει θύειν καὶ θύειν σημαίνει τρώγειν». Οὕτω πρὸς πᾶσαν προᾶξιν τῆς ζωῆς συνάπτεται ἡ ὑψηλὴ ἐννοία τῆς θυσίας καὶ ἡ ἀπόλαυσις. Ἡ λατρεία δὲν εἶναι ἄρνησις καὶ ἀποβολὴ ἰδίας κτήσεως ἀλλ' ἐξιδανικευμένη, θεωρητικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀπόλαυσις. Ἐλευθερία καὶ πνευματικότης ἐκτείνεται εἰς ὅλην τὴν καθ' ἡμέραν καὶ ἄμεσον ζωὴν, ἡ δὲ λατρεία εἶναι καθόλου συνεχῆς *ποίησις τῆς ζωῆς*⁴. Ἐν τῇ λατρείᾳ ἐπιλύονται δυσχερῆ ζητήματα καὶ λαμβάνονται ὀριστικαὶ ἀποφάσεις κατὰ χρησμοὺς καὶ θεῖα σημεῖα⁵.

4. Τὸ τελευταῖον τῆς λατρείας στοιχεῖον εἶναι ἡ διαλλαγή καὶ

¹ Ο ἄνθρωπος ὡς νοοῦσα συνείδησις διαγινώσκει τὰς καθολικὰς δυνάμεις καὶ θεωρεῖ τὸν κόσμον οὐχὶ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν καὶ τυχαίαν ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἀληθῆ αὐτοῦ ἄποψιν.

² Αὐτ. 126 ἐξ.

³ Ἡ λατρεία δὲν σκοπεῖ τὴν οἰκείωσιν τῶν θεῶν δυνάμεων, τὴν ἐπίγνωσιν τῆς πρὸς αὐτὰς ταυτότητος τοῦ ἀνθρώπου· διότι τοιαύτη ταυτότης ὑπάρχει ἤδη καὶ ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκει ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ πραγματωθείσας τὰς δυνάμεις ἐκεῖνας. Τὸ δίκαιον λόγου χάριν, ἡ ἠθικὴ, ὁ νόμος, ἡ ἀγάπη ἔχουσι πραγματωθῆ ἐν τοῖς ἀνθρώποις τοῖς ἠθικοῖς, τοῖς γινώσκουσι, τοῖς ἀγαπῶσι καὶ εἶναι ἡ ἰδία ἐκάστου βούλησις, ἡ ἰδία κλίσις καὶ τὸ ἴδιον πάθος, ἡ θέλουσα καὶ δρωσα ζωή. Ἔργον τῆς λατρείας εἶναι νὰ ἀναγνωρίσῃ τὰς θεῖας δυνάμεις, νὰ τιμήσῃ αὐτὰς καὶ ποιήσῃ θεωρητικὸν ἀντικείμενον. Τιμᾶται δὲ τὸ θεῖον, ὅταν ἐξαίρηται ἐν ταῖς ἐορταῖς καὶ ταῖς παιδιαῖς, τοῖς θεάμασι καὶ τοῖς ἄσμασι καί, καθόλου εἰπεῖν, ἐν τῇ τέχνῃ. (Αὐτ. 139 ἐξ. 141 ἐξ.).

⁴ Αὐτ. 137 ἐξ.

⁵ Ἐπὶ ὀρισμένης ἐρωτήσεως δίδει ὁ θεὸς γενικὴν ἀπάντησιν, διότι ὁ σκοπὸς τῶν θεῶν δὲν εἶναι τὸ μερικὸν ἀλλὰ τὸ γενικόν· τὸ γενικόν δ' ὅμως εἶναι ἀόριστον καὶ ἀμφίβολον. (Αὐτ. 139—147).

μετὰ τοῦ θεοῦ ἔνωσις, ἣτις συντελεῖται διὰ τῆς ἀνυψώσεως τῆς ψυχῆς εἰς ἐλεύθερον πνεῦμα. Γίνεται δὲ ἡ ψυχὴ πνεῦμα διὰ τῆς ἄρσεως τῆς φυσικῆς βουλήσεως, τῆς ἐπιθυμίας, ἣτις ἄρσις καὶ ὑποταγὴ εἰς τὴν ἠθικὴν εἶναι ἔργον τῆς ἀγωγῆς καὶ παιδείας. Ἡ τοιαύτη ἀνάπλασις πρέπει νὰ καταστῇ οὕτω συνειδητῆ, ὥστε νὰ ἀναγνωρίσῃ ὁ ἄνθρωπος τὴν μόρφωσιν καὶ ἐπιστροφὴν ὡς ἀναγκαίαν καὶ ἀπαραίτητον· σχηματίζει λοιπὸν ἔννοιαν τῆς ὁδοῦ, ἣν ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ διανύσῃ, καὶ προχωρεῖ ἐν τῷ ἔργῳ βοηθούμενος ὑπὸ λειτουργίας λυσιτελοῦς εἰς τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ θείου κόσμου. Ἐνταῦθα δὲν ἐξαρκεῖ πλέον ἡ φαιδρὰ ἀπόλαυσις, ἢ ἀπόλαυσις τῆς ἐνώσεως μετὰ τῶν μερικῶν θείων δυνάμεων ἀλλ' ἀπαιτεῖται λατρεία, ἣτις ποιεῖ βαθεῖαν συγκίνησιν τῆς ψυχῆς, μύησιν καὶ εἰσαγωγὴν αὐτῆς εἰς ἄλλοτριαν καὶ ἀφηρημένην οὐσίαν, εἰς ἀποκαλύψεις μὴ παρεχομένας ὑπὸ τοῦ συνήθους βίου καὶ τῆς συνήθους λατρείας. Εἰσερχομένη ἡ ψυχὴ εἰς τὸν κύκλον τοῦτον ὀφείλει νὰ ἐκβάλλῃ τὴν φυσικὴν αὐτῆς οὐσίαν καὶ ὑπαρξιν. Ἡ λατρεία δ' ἐκεῖνη εἶναι ἅμα κάθαρσις τῆς ψυχῆς, ὑποδοχὴ τοῦ μυστικοῦ ὄντος καὶ ἐπίτευξις τῆς θεᾶς τῶν ἀπορρήτων¹, ἅτινα εἰς τοὺς μυηθέντας δὲν εἶναι πλέον μυστήρια ἀλλὰ παραμένουσιν εἰσέτι τοιαῦτα μόνον ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι ἡ θεὰ καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς δὲν εἰσάγονται εἰς τὴν συνήθη ζωὴν καὶ ἐπίγνωσιν². Ὅθεν ὑπάρχει πλὴν τῆς δημοσίας καὶ μυστικῆς λατρείας, ἣτις συνίσταται ἐξ ἀπορρήτων λόγων καὶ πράξεων καὶ τελεῖται ἐν τοῖς λεγομένοις μυστηρίοις καὶ μάλιστα τοῖς ἔλευσινίοις. Ἡ μὲν δημοσία λατρεία ἀναφέρεται εἰς τὴν τιμὴν τῶν θεῶν καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν ἀπόλαυσιν τοῦ θείου, ἢ δὲ λατρεία τῶν μυστηρίων ἀποβλέπει εἰς τὴν κάθαρσιν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν μετὰ θάνατον ὑπαρξιν αὐτῆς. Καθίσταται ἤδη ἀναγκαία ἡ ἔννοια τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς³ καὶ ἀπαιτεῖται καθαρότης καὶ ἀγνότης· ἡ συντελουμένη κάθαρσις ἀνυ-

¹ Τὰ μυστικὰ θεάματα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ θεάματα τῆς θείας ζωῆς, ἣς ἡ πορεία ἐμφαίνεται ἐν τῇ τραγωδίᾳ καὶ τῇ κωμῳδίᾳ. Αἱ καταστάσεις, εἰς ἃς διὰ τούτων περιέρχεται ἡ αὐτοσυνειδησία, χρησιμεύουσιν ὡς καθάρσεις καὶ ἀποτελοῦσι λατρείαν, ἐν ᾗ τὸ πνεῦμα ἀφιστάμενον παντὸς πεπερασμένου δοκιμάζει καὶ διατηρεῖ τὴν ἀδιατάρακτον περὶ ἑαυτοῦ βεβαιότητα. (Αὐτ. 152).

² Αὐτ. 147 ἐξ. 150 ἐξ.

³ Ἀπὸ τῶν προηγουμένων βαθμίδων τῆς θρησκείας λείπει ἡ ἀξίωσις τῆς ἀθανασίας· οὔτε ἐν τῇ φυσικῇ θρησκείᾳ ὑπάρχει οὔτε ἐν τῇ θρησκείᾳ τοῦ ἐνὸς θεοῦ· ἐν αὐταῖς κρατεῖ ἀντὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἡ διάρκεια τῆς οἰκογενείας, τῆς φυλῆς, τῆς φυσικῆς καθολικότητος. (Αὐτ. 129 ἐξ.).

ψοῖ τὴν ψυχὴν ὑπὲρ τὴν πρόσκαιρον καὶ παροδικὴν ὑπαρξίν καὶ ὀδηγεῖ εἰς τὴν αἰδιον ζωὴν¹.

ς) Ἡ θρησκεία τῆς σκοπιμότητος.

1, Ἐν μὲν τῇ θρησκείᾳ τοῦ ἕψους ἐκράτει ἡ ἐνότης ὡς ἀφηρημένη ὑποκειμενικότης ἐν δὲ τῇ θρησκείᾳ τοῦ κάλλους ἡ κενὴ ἀνάγκη. Ἄλλ' εἰς ἐκείνην ἀνήκει πλὴν τῆς ἐνότητος ὁ πραγματικὸς σκοπός, εἰς ταύτην δὲ πλὴν τῆς ἀνάγκης ἡ ἠθικὴ οὐσία, τὸ δίκαιον ἐν τῇ ἀνάγκῃ ἐνυπάρχουσιν αἱ πολλαὶ μερικαὶ δυνάμεις, αἵτινες παριστάμεναι ὡς ἄτομα εἶναι πνευματικὰ συγκεκριμένα ὑποκείμενα, πνεύματα τῶν ἐπὶ μέρους λαῶν, ζῶντα πνεύματα, οἷον ἡ Ἀθηνᾶ ἐν Ἀθήναις, ὁ Βάκχος ἐν Θήβαις. Ἡ τοιαύτη ὅμως ἀνάγκη εἶναι ἀφηρημένη, πρέπει νὰ λάβῃ ὠρισμένον περιεχόμενον καὶ πληρωθῇ μερικῶν σκοπῶν. Οἱ δὲ σκοποὶ εἶναι πεπερασμένοι καὶ ἀνθρώπινοι ὑποταττόμενοι καὶ ὑπαγόμενοι εἰς ἓνα κύριον καὶ τελικὸν σκοπόν, τὴν πολιτείαν, τὸ κράτος, τὴν κοσμοκρατορίαν². Ἡ θρησκεία ἡ τοὺς πολλοὺς μερικοὺς σκοποὺς εἰς ἓνα συνάπτουσα εἶναι ἡ ρωμαϊκὴ, ἥτις ὡς ἀφορῶσα εἰς σκοποὺς καὶ τὴν πραγμάτων αὐτῶν ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ Ἐγγέλου θρησκεία τῆς σκοπιμότητος. Θεοποιῶσα καὶ αὕτη τοὺς οἰκείους σκοποὺς εἶναι οὐχ ἥττον πολυθεϊκὴ, πλὴν ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι οὐχὶ θεωρητικοὶ ἀλλὰ πρακτικοί, οὐχὶ ποιητικοὶ ἀλλὰ πεζολογικοί, οὐχὶ φαιδροὶ ἀλλ' αὐστηροὶ³ καὶ ἄμοιροι τοῦ ἰδεατοῦ κάλλους⁴. Πάντες δηλαδὴ οἱ πρακτικοὶ σκοποὶ οἱ εἰς τὴν

¹ Τὰ μυστήρια εἶναι ἐπάνοδος τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος εἰς τὰς πρώτας αὐτοῦ ἀρχάς· ἐπανάγουσιν εἰς τὴν φυσικὴν θρησκείαν, εἰς τὰς παλαιὰς καὶ συμβολικὰς λατρείας τῶν φυσικῶν θεοτήτων. Διὸ καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἔχει μορφήν κατ' οὐσίαν συμβολικὴν, τουτέστιν ἡ σημασία εἶναι ἄλλη παρὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἀπεικόνισιν. Οὕτως ἡ Δημήτηρ, ἡ τὸν πύρην τῶν μυστηρίων ἀποτελοῦσα θεά, συμβολίζει τὸν σπόρον τὸν κρυπτόμενον ἐν τῇ γῆ καὶ ἀναφυόμενον· ὁ σπόρος δὲ πάλιν καὶ ἡ βλάστησις εἶναι τι συμβολικόν, διότι ἔχει, ὡς καὶ ἐν τῇ χριστιανικῇ θρησκείᾳ, τὴν ὑψηλοτέραν ἔννοιαν τῆς ἀναστάσεως. (Αὐτ. 152 ἐξ.).

² Αὐτ. 156 ἐξ. 163 ἐξ.

³ Ἐκ τοῦ ἐναντίου τοὺς θεοὺς τῆς προηγουμένης θρησκείας χαρακτηρίζει ἡ φαιδρότης καὶ μακαριότης. (Αὐτ. 165 ἐξ.).

⁴ Ἡ θρησκεία τῶν Ῥωμαίων ἐπιπολαίως ἐξελήφθη ὑπὸ τίνων ὡς ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῶν Ἑλλήνων. Ἄλλ' εἰ καὶ ὑπάρχουσι μορφαὶ κοιναὶ ἀμφοτέραις, ὅμως ἡ θέσις αὐτῶν εἶναι διάφορος, ὅπως διάφορος εἶναι καὶ ἡ θρησκευτικὴ διάθεσις. Οὐχὶ μικρὸν διαφέρουσιν ἀλλήλων οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ῥωμαῖοι κατὰ τὸ πνεῦμα, τὴν μόρφωσιν καὶ τὸν χαρακτήρα· ἡ δὲ πολλαπλὴ διαφορὰ ἔχει αἰτίαν τὴν διάφορον θρησκευτικὴν ἀντίληψιν. Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς